

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 73 (17402)

2007 чылдың
июнь 26,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.30.
Садар өртээ 4 рубль.

«Пор-Бажың» федералдыг төлевилел

«Аржаан» базырыктары делегей чергелиг болур ужурлуг»

Хүндүлүг аалчыларны Катазыга Пермьковтуң уткуп алганы.

Россия Федерациязының культура болгаш массалыг коммуникациялар сайыды Александр Соколов Тере-Хөл кожуундан эеп келгеш бодунуң магадалын чажырбаан: «Кайгамчыктыг кызыл хүн хаяазы, чугаалап ханмас даң хаяазы. Элдептиг дээр!» – деп, Тываның агаар-бөйдузун чугаалап ханмаан. «Пор-Бажың» Хайгаарал Чөвүлелиниң кежигүнү, федералдыг сайыттың Тывага ийи хонук дургузунда келген ажил-албанының программазы Пор-Бажың шивээзинде археологтуг казыышкынның чорудуун барып көрүп танышканы-биле доозулган.

Александр Соколов Кызылга келгеш, «Азияның төвү» турсакалды барып көргөн, республика музейиниң экспозициязы болгаш музейниң чаа тудуунуң ажил-чорудулгазы-биле танышкан, чогадыкчы болгаш эртем интеллигенциязының, республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлери, журналистер-биле ужурашкан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол чаа музейниң тудуун доозарының эргежок чугулазын федералдыг сайыт-биле чугаалашка билчилгени чедип алганын журналистерге чугаалаан: «Бистиң хоорайывыстың

төвүн каастап турар бо кайгамчык чараш музейни чаа үеңиң чугула дериг-херексели болгаш чогуур камгалал системазы-биле дериинге 67 млн. рубль негеттинип турар. Александр Соколов бистиң деткиринге белен. Чыл төңчүзүндө музейни ажылгалга кирир дээш, бүгү күштү салыр ужурлуг бис, аңаа Тываның эртинези – аңгы-аңгы үелерде Аржаан-1 болгаш Аржаан-2 базырыктарның тывыштары кадагалаттынар, чогумна моон, Тывадан, ол үнелиг тывыштар янзы-бүрү делегей чергелиг делгелгелерге, даштыкы музейлерге чоруп турар болур ужурлуг».

Хүннүн ийги чартыында Александр Соколов, Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол, Чазак Баштыңының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак болгаш республиканың культура сайыды Вячеслав Донгак Енисейниң бажында эрги чүдүлгенин өг-бүлөзи (30 ажыг кижиге) – Пермьковтарның чурттап турары Катазы деп черге вертолеттуг ужулканнар. Аңаа барып оларның ажил-амыдыралы-биле танышканнар.

Александр Соколовтуң Тывага келген кол сорулгазы – Пор-Бажың экспедициязының ажылы-

биле таныжары болгаш археологтуг лагерьниң амыдыралын көөрү. Сайыт казыышкын кылып турар черни барып көргөн, эртемденнер болгаш студентилер-биле ужурашкан. А кежээзинде аалчылар экспедицияның киржикчилериниң болгаш тыва артистерниң белеткээни концертти көргөннер. Аңаа 1980 чылдарның билдингир ырылары, «Битлз» ансамблдин репертуарындан классиктиг хиттер (МГУ-нуң студентилери күүсеткен) болгаш улустуң ырылары чаңгылган. Сайыт Александр Соколовту «Тыва» ансамблиниң (удуртукчузу Евгений Сарыглар) күүселдезинге хөөмей-сыгыды кончуг сонуургаткан. Ынчангаш сайыт тываларның хөөмейин ЮНЕСКО-нуң камгалалында кирип турар материалдыг эвес культура турсакал-салгалыга хамааржыр объектилерниң даңзызынче кириринге дуза кадарын аазаан. Оон аңгыда билдингир хөгжүмчү Андрей Монгуштуң национал хөгжүм херекселдериниң тыва оркестринге Академиктиг эрге-байдалды тыпсырының дугайында дилээн чөпсүнүүшкүн-биле хүлээп көргөн.

Дүннү сайыт лагерь девискээринде тип каан ак өггө эрттирген. Кызылга эеп келгеш: «Кайгамчык дыштыг удуп хондум – деп, сайыт чугаалаан. – Сагыш-сеткилде бодалдар-ла хөй. Ам ук материалды системажыдары арткан. Эң-не кол эртем түннели – кажан бир-ле чаа чүүлдү ажыдары азы тывары эвес, а кажан билдингир чүвени деңзигүүрлеп көргөш, кандыг-бир чаа шийтирлерге келири болур. А дүүн меңээ көргүскен чүүл – шуут-ла кайгамчык-дыр. А чогум кандыг шийтирге келгенимни ам дээрзинде ажитпас мен» – деп, сайыт чугаалаан.

Бистиң корр.

В.Балчий-оолдуң тырттырган чуруктары.

Чазак Даргазының ажил-албаны

АВТОБУСКА ХАЛАС АРГЫЖАР ЧИИГЕЛДЕЛЕРНИ АЖЫГЛААР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол хоорай чанынга болгаш хоорайга таксиден өске транспортка халас аргыжар эргелиг чиигелделиг хамаатыларның ол чиигелделерин долузу-биле ажыглаарын ханды-рарыңга хамаарышкан айтырыгны чугаалашкан хуралды дцн, июнь 25-те эрттирген.

Транспортка халас аргыжар чиигелделиг хамаатылар бистиң республикада он муң ажып турар, оларның автобуска халас олурган чарыгдалын дуглаар ужурлуг федералдыг бюджеттен 5 миллион ажыг рубльдин субвенциязы чедип келген. Чиигелделиг хамаатыларның хоорай чанынга болгаш хоорайга транспортка халас ыңай-бээр аргыжарының айтырыын мынчага чедир үзе шийтирлеп шыдаваанындан, ол акша чарыг-даттымай чыдар. Бир эвес ол хөреңгини чогуур үезинде ажыгла-лас болза, он херегеп турар Россияның өске субъектилеринче шилчидип бериптир болур. Шак мындыг уткалыг тайылбыры Ш.В. Кара-оол кылгаш, транспортка халас аргыжар чиигелделиг хамаатыларның ол чиигелделерин долузу-биле ажыглаан турар кылдыр ажылды дүрген организастаары чугула болу бергенин айтыр-каш, чиигелделиг хамаатыларга ол көрдүнгөн акшаны үлөп бээр бе, азы автобуска халас олуртурун организастаар бе деп айырыгны маңаа сайгарып көргөш, шийтирни үндүрерин чугаалаан.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыды К.Т. Даваа сөс алгаш, транспортка халас аргыжар хамаатыларның эргелерин, ону боттандыраарының талазы-биле Чазактың кандыг чугула документиери хүлээп алдынганын тайылбырлааш, республикада транспортка халас аргыжар эргелиг чиигелделиг хамаатылар ону боттандыраарын негеп турар, ыңдыг-даа болза, айтырыг шийтирлеттинмээзин дыңнаткан.

Хуралга санал-онал солушканнар янзы-бүрү саналдарын бер-

ген. Чамдыктары чиигелделиг хамаатыларга акшаны үлөп бээр, өскелери автотранспорт бүдүрүлгелеринге акшаны шилчидип бээр, олар чиигелделиг хамаатыларны халас ыңай-бээр сөөртүрүн, ыңай-бээр чоруп шыдава хамаатыларга акшаны үлөп бээрин чугаалаан. Кызылдын Пассажиры АТБ-зиниң директору К.Ф. Никифоров моон мурнунда да чылдарда чиигелделиг хамаатыларга бүдүрүлгө бодунуң ачы-дузазын чедирип келгенин, бо чылын база дачалар баар чүгө күш-ажылдың хоочуннарын эвес бүгү-ле пенсионерлерни ыңай-бээр сөөртүп турарын дыңнаткаш, бир эвес идегээр болза, бо ажылды долузу-биле күүседип болур аргалары барын чугаалаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак сөс алгаш, транспортка халас аргыжар чиигелделиг хамаатыларның эргелерин мынчага чедир хандырып шыдаваанын шүгүмчүлээш, бо айтырыгны бир неделя хуусаада дүрген чогумчалыг шийтирлээр тодаргай саналды киригеш, чүңү кылза чогуурун тайылбырлаан. Хуралды киржикчилери ол санал-биле чөпшээрешкен.

Ш.В.Кара-оол транспортка халас аргыжар чиигелделиг хамаатыларның эргелерин долузу-биле хандыраары-биле айтырыгны бүгү талаалыг хандыр өөренип тургаш, дүрген шийтирлээри чугула болу бергенин хуралдың түңнелинде чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чурукта: хурал үезинде. Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

А.Соколовтуң Тере-Хөлдөн эеп келгени.

АМЫДЫРАЛДЫҢ УЗУН ОРУУНЧЕ ЧАА АРЫН

Чалыгы назынның доозукчу балдары

Эрткен дыштаныр хуннерин бирээзинде, июнь 23-те, кайгамчык чалыгы назынның база бир утундурбас байырлалы чер-черлерге болуп эрткен.

Ол дээрге, ниити билиг школаларының бо чылгы он бирги классчыларының доозукчу балдары-дыр. Республиканың 150 хире ортумак школаларының муң-муң доозукчулары ол хун бышкан билигнин аттестаттарын холдарына алганнар. Оларның аразындан 26 доозукчу ниити билиг өөредилге черлерин алдын медальдар-биле дооскан. Бо уругларның чамдыызы Бүгүроссия болгаш девискээр чергелиг янзы-бүрү школачы олимпиадаларга база конкурстарга киришкеш, сонгаар черлерде улуг хоорайларның шыырак дээн дээди өөредилге черлеринче школаны дооспайн тургаш-ла, кирип алыр аргалыг болган.

Найысылал Кызылдың ниити билиг өөредилге черлерин 929 он бирги классчы бо чылын дооскан. Олар көдээ черлерде эш-өөрүнге боттарының быжыг билин-биле

үлегер болуп турарлар. Хоорай чагыргазының ажилдакчылары Доозукчу балдар хунунде школаларга барып, бо чылдың доозукчуларына оларның моон ыңайгы бот-тускайлаң амыдыралына, ылаңгыя өөредилге черлеринче кирип алаштыр өөредилгезинге чедишкенинни күззэннер.

Кызылдың өөредилге комитединиң даргазы Галина Гостева №15 лицейниң доозукчуларына байыр чедиргеш, доозукчуларга быжыг билигнин аттестаттарын тыпсырының езулаына киришкен. Бо ниити билиг өөредилге чери (директору Светлана Ощепкова) өөреникчилеринге эң быжыг билигни берип турар. Ооң бо чылгы он бирги классчы 72 доозукчудан 5 кижии: Амир Ойду (чуррукта), Ольга Бузымакова, Анна Калинина, Юлия Кукарина болгаш Антонина

Мистрюкова лицейни алдын медальдар-биле доосканы ооң херечизи.

Уругларга школа доосканының аттестаттарын тыпсырының байырлалы доозулган соонда, олар ада-иези-биле чер-черлерге эртенги даң хаязын уткааннар. Хунун баштайгы херелдери оларның эгелеп чоруур узун амыдыралында чаа арынның ажытынганын херечилеп турган...

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң Кызылдың №15 лицейинден тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээнин «ж» пунктузунга база Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының «С.И. Тенни Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының—Тыва Республиканың экономика сайыдының албан-дужаалына томуйлаарына чөпшээрел бээр дугайында» 2007 чылдың июнь 20-де №238 ХП-11 доктаалына дүүштүр Сергей Иннокентьевич Тенни ээлеп турган албан-дужаалындан хостааш, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының—Тыва Республиканың экономика сайыдының албан-дужаалына томуйлаар.

2. Бо Чарлык ат салган хунунден күштүг бооп кирер.

Кызыл хоорай
2007 чылдың июнь 20 №109

Тыва Республикага Анныыр болгаш балык тударына хайгаарал талазы-биле албанның удуртукчунун дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээнин «з» пунктузунга дүүштүр Александр Сергеевич Новиковту Тыва Республикага Анныыр болгаш балык тударына хайгаарал талазы-биле албанның удуртукчунга томуйлаар.

2. Бо Чарлык ат салган хунунден күштүг бооп кирер.

Кызыл хоорай
2007 чылдың июнь 21 №110

К.А Бичелдейге класстыг эрге-дужаалды тыпсыр дугайында

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чөвүлекчизи Каадыр-оол Күлсеевич Бичелдейге Тыва Республиканың 1 класстың күрүнө чөвүлекчизи класстыг эрге-дужаалды тыпсыр.

Кызыл хоорай
2007 чылдың июнь 21 №111

А.Ч. Комбу дугайында

1. «Россия Федерациясында күрүнениң хамааты албанының дугайында» 2004 чылдың июль 27-де №79-ФЗ Федералдыг хоойлунун 33 чүүлүнүн 1 кезээнин 2 пунктузунга дүүштүр кыска хуусаалыг албан керээзиниң күштүг болур хуусаазы төнгени-биле холбаштыр Алдын-Кыс Чамзырыновна Комбуну Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чөвүлекчизи албан-дужаалындан хостаар.

2. Бо Чарлык ат салган хунунден күштүг бооп кирер.

Кызыл хоорай
2007 чылдың июнь 21 №112

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Байлаавысты чөптүг ажыглазывысса

Азияның төвү—чүрээ, тоолзуг чуртуус—Тывавыстың элбек байлаан болур чогууру-биле ажылаар болзувусса, төптөн хөй ака ап турар деп чемеледиривис эвээжээр, харын чоорту шуут-ла бодувусту бодувус хандыраар апаар боор бис ийин. Шынап-ла, Тыва дээрге кайгамчык байлак оран-дыр бо: арга-ыяш, хемнер, хөлдөр, тарылга сиген шөлдери, малмаганга одар-белчиир, янзы-бүрү казар байлактарывыс, аң-менивис, балык-байлаң... черле чуну чок дээрли! Даг-дүгү, кобалыт, алдын-мөңгүн...! А хөмүр-даш талазы-биле дыка-ла байлак бис, артында-ла ооң шынары дендин эки, үлетпүрнү сайзырадып, одаарына магалыг дээрзин эртемденнер, специалистер тодараткан. Аржааннар, эм кылыр малгаштыг хөлдөр! Өвүрде Дус-Дагның үүжезин ажыглаар болзувусса, Саян артындан дус сөөртүп турбас бис. Ол байлак, чүглө биске, Тывавыска эвес харын Чөөн Сибирьниң хергеленин хандырып болур деп солуннарга бижип-даа келди.

Бо чылдың апрель 19-та «Шын» солунга «Билип турарлар ирги бе?» деп материалды номчааш, аңаа бүрүнү-биле каттыжып, ол талазы-биле бодунуң чамдык саналымны бижир бодалдыг мен. «Хөйү хөйлең, чону чоорган» дижири бис. Ынчангаш чонун санал-бодалы черле чазыг чок болурун амыдырал бадыткап келген.

Тывавыстың казар байлаан «сүзүп» чоруп тургаш-ла, өскээртен диленир, артык чарыгдалдар үндүрер, орулганы ажылдап албас кончууусту, бодаалыңар даан. Улуг-Хемче Хайыракан дагның талазына цемент заводун тудуп эгелээш, «цементиниң» доозуну хоралыг дээш, ара соксап кагдывыс. Чогум ол барымдаалыг, чөптүг бе ынчаш? Ону—бүдүрүлгени тудуп эгелээрге, специалистер шинчилеп, санап, ылавилап тодардып каан-на турду ыйнаан. Ол заводту тудуп, ажыглалга кириген болзувусса, республикага тудуг кайы хире дүрген хөгжүүр турган?

Бир эвес Хайыраканның «үүжезинге» дегбес дээр болзувусса, цемент кылып алыр материалдар бисте чок эвес-тир. Чижээ, Барыын-Хемчикте Ак-Мажалык деп тей бар. Ону ажыглаза?

Кызыл-Мажалыкта, Элегес-Аксында тууйбу заводтарын тудуууска дыка-ла ажыглап, амырап чордувус чоп. Олардан ам чүү артканы? А Кызылга тууйбу кылыр чаа заводту тудуп эгеледи. Бо-ла ужу-бажы билдинмес, харын дорту-биле чугаалаарга бөдүүн чонга кандыг-даа ажык чок «эде чаартылга» деп шимчээшкенин эгелээш, чаа «улусчу эрге-чагырга», «рынок экономика-зы» деп сөстөр-биле чагдынып алган дүжүмөттөр, хөреңгитеннер эгелээш тудугларны ара соксаткан, оларны тонап каапкан. Амгы олигархтар дээр кожайлар чонун, күрүнениң өңчү-хөреңгизин шуут-ла эң кудуку өртек-биле садып алгаш, хөөрөп, амырап, чонун эрге-ажыы дээш ажылдап тур бис деп карак чаап алгаш, боттары бажын ажыр байып алдылар ышкажыл. Ам олар капиталист деп сөстү безин чадаарда адавас алардылар. А даштыкыда чогум капиталистер чүглө боттарының ака-хөреңгизи-биле байып эгелээшнер болгай.

Байлаавысты ажыглавайн турарывыстың бир тодаргай чижээ болза, Ак-Довуракта даг дүгү комбинатының даг-дүгүн болбаа-зыратканының артында-ла «кудурук» деп адаары артынычызы ам кылымал тей болуп

чыдар-дыр. Кезек үеде «реформа» дээр хай-бачытың мурнунда, оон шифер кылыр деп чугаа-соот турду. Шынап-ла, ону кылып алыр турган болзувусса, тудугларга кайы хире ажыктыг болур ийик. Чонун ажылдаар чаа бүдүрүлгези база ажыттыннар ужурлуг турган болдур эвеспе. Шифер кылырда, мен-не бодаарымга, улуг-ла чарыгдал үнмес хевирлиг. Суг бар-дыр. Шиферни хептээр дериг-херексел херек. Тудугга эң чугула ол материалды Саян артындан сөөртүп ап тур бис. Кайы хире чарыгдал-дыр че? Тыва-да, ылаңгыя Тожуда, алдынны казып ап турар-дыр бис. Чогум ол байлакты эге үезинде чезезин Тываның бюджетинче кирир кылдыр республикага дамчыдып берип турган болгай. А сөөлгү үеде ол байлакты кайнаар чорудуп, ажыглап турары шип-шимээн-не барды чоп? Азы чажыт апарганы ол бе? Тожуда бир байлакты (демир аймаан) казып тывары-биле кыдаттарга берген деп чугаа бар, солуннарга-даа бижиди. Ону боттарывыс, Россия аан, казыптар аргавыс чок болганы ол бе?

Бистиң чонувус көдээ ажыл-агыйны, тудугну-даа ам катап канчаар хөгжүдериңиз дугайында санал-аналын кирип турар-дыр. Ылаңгыя амгы үеде машина-техника ховартаан, оларның өртек-үнези доктаамал өзүп турар үеде, тараа тарыыра, сиген кезерде, өдек-хөржөн аштаарда дээш, өске-даа ажылдарны кылырда, биче механизацияны ажыглаар дугайында, көдээ ажыл-агыйның салымныг специалисти, чер тургузуунун талазы-биле тускай эртемниг, Барыын-Хемчик чурттуг Бады Ооржак «Шын» солунга каш-даа материалды, сүмелерни бижиди, музейге делгелгени организастады. Ол материалдарны номчаан улустун чамдызын чижээ, Тес-Хемден Игорь Хүлер-оол, Барыын-Хемчиктен Марат-оол олар Ооржак Херел-овичиге кээп ужуражып, ооң схемаларын

көрүп ап чорааннар. Үстүнде адааным специалистиң бодунуң санал-бодалы-биле кылган (чураан) схемаларын езугаар кылыр болза, эң ылаңгыя араатарга, сайгарлыкчыларга, дыка-ла ажыктыг болур ийик.

Мен бодаарымга ол специалистиң санал-аналының, бодалдарының дугайында, көдээ ажыл-агыйы шуут-ла семинарны эрттирип, авторнуң санал-аналын аңаа дыңнап, чураан схемаларын делгеп көргүскен азы чок болза, солуннарга делгереңгейи-биле бижип, телевидениеге көргүзүр болза, дыка-ла өөредилгиг, ажыктыг болур ийик. Черле ынчаш, кайы бир ажылды, адырны чаартыры-биле сагыш аарып чоруур кижилерниң кыптыгып чоруур күзел-саналын эртирип, амгы чаа Чазавыс эң чугула деп көргөш, оларга эң-не шыңгыы дузаны чедирер ужурлуг. Амгы Чазак көдээ ажыл-агыйны тергини эки организастап, удуртуп шыдаарын көргүскен, мурнунда «Балгазын» совхозтун (С. Шойгу аттыг бүдүрүлгениң) директору турган, амгы үеде Чазак Даргазының оралакчызы Иван Васильевич Чучев көдээ ажыл-агыйны катап хөгжүдөр, тамыдан уштур талазы-биле хайныышкынның ажылды эгелээр дээнин улуу-биле деткир-дир мен. Көдээ ишчилер, шынап-ла, чаа Чазактан хөйүнү манап, дуза эревишаан, боттары холдарын сывырып каапкаш, ажылдаар деп сорукут дээрзи билдингир.

Тывавыс көдээ ажыл-агый адырлыг республика. Ынчангаш хамыктың мурнунда ядараан, хоозураан бо адырны катап тургузары Чазактын бирги сорулгазы ол болур ужурлуг. Ону чон аажок амырап, деткип турар. Ынчангаш улус ажыл-агыйның бо адырынче чаа бюджетке хөй ака-хөреңгини чарыры көрдүнген-дир. Аныяк удуртукчу Шолбан Валерьевич Кара-оолга, ооң командазынга республиканың чонунун бүзүрели аажок улуг. Ону хандыраары, ол дээш ажылдаары Чазавыстың ыдыктыг хүлээлгези. Ынчангаш катап чаа көдүрүлүшкүн болурунга ынаныжывыс, идегеливис улуг.

Седен ХЕРТЕК,
хоочун журналист.

ҮНДЕЗИНИ - КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙДА

Чурттун хөгжүлдесинге, чоннун амыдыралынга бирги чергениң кол айтырыы көдээ ажил-агый болур. Ол чокта амыдырал хөгжүвөс.

Тыва Республиканың чаа соңгуткан Чазак Даргазы Ш.В.Караоол бир дугаарында-ла көдээ ажил-агыйны көдүрөр талазы-биле сорулга салганы кончуг шын. Тыва – тараалаң чурт, тараа курлавырын чежени-даа магадылап ап болур. Шаандакы араттарның суггарылга бугаларын, ооң соонда күрүнениң капитал салышкыны-биле кылып кааны суггарылга системаларының оода чартык-чамдызын-даа болза ажыглап тургаш тараа дүжүдүн четчири-биле ап болур арга черле бар. Мындыг эки хөрзүнүг, суг-суггаттыг, ажилчын күш бар черге чурттап тургаш кара талыгырда Саян артындан тараа болгаш өске-даа далгандан кылган аьш-чем продукциязын дажыглаарга, кижжи шуут човар-дыр.

Бистиң республикада Көдээ ажил-агый яамызы деп тускай яамы бар-дыр, ук яамы чогуум черле чүнү кылып турар чүвөл? Ооң кожуун бүрүзүнде эргелелдери база бар. Олар көдээ ажил-агыйның ажил-чорудулгазын дорту-биле харыылаар, Чазак мурнунга, чон мурнунга харыысалгалыг болур ужурулг деп билир мен. Хилис черге сургакчылаашкын кылып, күрүнениң кывар-чаар материалын чарыгдап шаап турган херээ чок, ажил-херекчи байдалга ажилдаары чугула. 1990 чылдан бээр Тываның көдээ ажил-агый яамызының сайыдынга шупту дээди эртем-билиг, арга-дуржулгалыг, эр-херээжен кандыг кадрларны шилип томуйлавады дээр, олар огулг чогуум чүнү кылып бүдүргенил? Үре-зинге шыгжап алган тараа культу-раларының курлавыры кайыл? Чок-тур! Мынча чылдар дургузунда чоп доктаамал чыл санында соңгаартан үре-зин сөөртүр бис? Улуг чарыгдалдар ышкажыл. Мооң мурнунда Чазак Даргазы Ш.Ооржак суггаттың ажык-дүжүүнүң дугайында чаңгыс эвес удаа чугаалап келди, яамы оортан кандыг түңнел үндүргенил ынчаш? База-ла чок! Тыва чуртувус чер болгаш мал

ажылын хөгжүдериниң езулуг-ла ораны чер болгай. Мен бо чүүлүмге чүгле чер ажылының дугайында бодалдарымны кирип көрейн. Кандыг-даа үнүш-дүжүт бистиң шөлдеривиске үнер, тарылга шөлдери, ооң иштинде суггаттыг шөлдөр четчири-биле бар. Араттарның 1940-50 чылдардан бээр хол-биле казып үндүргүлээш, бедик дүжүттү өстүрүп, ажаап ап чорааны суггарылга бугаларының оода-ла кезик чамдызын ажыглаар хемчеглерни алыр херек. Суг барып болгу дег шөлдери дегерезин болдунар шаа-биле ажыглаар, аңаа тараа тарыыр. Хей тараа-дүжүт өстүрген тараажыларны машина-балгаттан эгелээш, чазактың орден-медальдары-биле шаңнап, халас путевкалар-биле санаторий-курорттарже дыштандырып, шак ындыг янзылыг чоннун тура-соруун көдүрер херек. Чазак-чагырга черлериниң талазындан хензиг-ле суггаттыг шөлдөн бедик дүжүт өстүрер дээш бүгү чонга кыйгырыг үндүрүп, чүгле дүжүт дээш улуг демисел чорудары сонгаарлаттынмас сорулга ол деп санаар мен.

Тыва үнүш-дүжүттүн ораны деп чүвени дараазында каш чижектерден көрүп көрээлиңер. Бистиң Чыраа-Бажының хову-трактор бригады 1961 чылда тараа культу-раларының бир гектарындан-на 21,3 центнер, кукурузаның ногаан массазын 325 центнер чедир ап турду. Ачамның суглуг-шил-биле шинчип үндүргени Дагыр-Шеми унундан араттар бугаларындан ап турган дүжүт-тур. 1962 чылда Тыва ниитизи-биле күрүнеге 8,5 миллион пуд тарааны дуужааган-дыр, ол дээрге алдарлыг херек ышкажыл. Үшкү бир тодаргай чижек бо-дур: 1988 чылда «Чыраа-Бажы» совхоз пландан ажыр күрүнеге 570 тонна тарааны саткан чүве. Ол чылын совхоз чүгле чер ажылындан 100 ажыг муң рубльдиң арыг орулгазын кирип алган. Ынчан совхозту амгы үеде Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы М.Б. Донгак

билдиг удурткан деп чүве бо чижектен-не илдең-дир. Чер ажылын хөгжүдүп сайзырадырда, ажилчын күш кол черни ээлээр ужурулг. Арга-дуржулгалыг тускай эртемниглер, тараажылар болгаш машина-техника чокта, чер ажылындан орулга алыры болдунмас. Суггатчы кижжи кол күш ол, ынчангаш оларны база шилиир, тускай өөредери чугула. Дүжүт алыр дээш, чогум-на харын, сеткил-сагыжындан бердинген, кызымак кижилерден түңнел манап болур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.В.Караоол, ажылының эгезинден-не, көдээ ажил-агый айтырыынче кол кичээнгейни салганын аажок деткир-дир мен. Шынап-ла, 40 млн. рубль-биле көдээ ажил-агыйны хөгжүдери канчап-даа болдунмас, ынчангаш ол түңнү 5-тен хей катап өстүрер дээни чүүлүг. Тараа культу-раларының чаа-ла кулакталып өзүп турар үези-дир бо. Черле ынчаш, сумулар, кожууннар күзүн барып үре-зин курлавырын магадылап, шыгжап алыр сорулгалыг ажил-даар херек. Черни келир чылдың дүжүдүнге баш бурунгаар белет-кээр, суггаттыг шөлдери чөп ажыглаар. Болдунгү дег бүгү хемчеглерни бир дем-биле алыр. Ниитизи-биле «Чер ажылындан – бедик дүжүт дээш» деп кыйгырыгың адаа-биле арат чоннун тура-соруун көдүрер үе ам черле келген деп билир херек. Бичиби-чии эштежилгелерни, төрөл-бөлүктерни, бригадаларны тургузар, кааң-халыыңа сылдаглаар хөөннерден адырлыр, бодун боттары хандыртынар – бо үениң сорулгазы ындыг.

Тывага көдээ ажил-агыйны комплексилг хөгжүдери чоккоку чылдарда чедип алырының дээш-тиг хемчеглерин яамы шуут-ла холга алыр ужурулг. Ам черле бол-зун, бодунун бүдүрген продукция-биле экономиканы көдүрер, ажыглаттынмайн чыдар курлавыр-ларны шинчээдир дээш бүдүрүк-чүлүг хөделири чугула.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

Хоочуннун бодалы

оран-савалыг, аьштыг-чемниг болур. Малчыннар ажил төлевирин үезинде алыр, малын кадарар аьттарны бээр, кышкы үеде суун кудуп бээр, аьш-чемин көжүп чоруур садыглар хүннүн чыгыы эргип тургаш садыглар.

Акша-көпеекке хамаарышкан бодалдарга, Сүт-Хөлдөн Бораш Ондарның дидим, баштак аян-биле бижээн шүүлүнге таарзындым. Шынап-ла, амгы бо үеде чүгле акша бүгү херектиң бажын билир апарганы коргунчуг-дур. Кымда хей хөреңги, шыдал-быра бар болдур, ол кандыг-даа эрге-дужаалче тиилеп үе бээр. Оон-на кээп эртем-билини, кижизиг мөзү-шынары ээлээр эрге-дужаалыңа таарышпас бол, бодунун кижилерин өң-тала тыртып ажилдадыр. Ооң түңнели дөмей-ле шынар чок боор.

Шынап-ла, бо сөөлү Тыва Республиканың Дээди Хуралынче соңгуттурганнарның хей кезии саарлыкчылар, оларның аразында кандыг-даа кижилер бар. Чоннун билип турары-биле алырга, Дээди Хурал дээрге амыдыралчы хоой-луларны чогааткаш, бадылададыр дээди органывыс-тыр. Чамдык эртем-билигилг, чугаа-домаа сайзыраңгай кижилеривис, бодунга дүүшпес ажилдарга ажилдап тү-реп, а ол хамаанчок будалып чо-руурлар бар. Ынчангаш кадрлар шилиишкининче чаа тургустунган Чазавыс улуг кичээнгейни салыр болза эки дээн бодалым-дыр ийин.

Сонам МӨҢГҮН-ООЛ,

күш-ажылдың хоочуну.

Бай-Тайга кожуун.

ҮШ КҮЗЭЭШКИНИМ

Шынап-ла үнүп келген от олуттуг ийи кара меңгилг Хаван чылында эрге-чагыргага-даа, амыдыралга-даа элээн өскерлишкinnen эгелээр деп тускай эртем-билигилг лама-башкылар-ның-даа, чаян-дөстүг хам-нарның-даа бижээн, оштаан чүүлдериниң демдектери көстүп эгелей берген дизе частырыг чок боор.

Ол ышкаш бистиң көдээ чоннун кезээде номчуп, бүгү чүүлү билип ап чоруурувус «Шын» солуннун элээн каш хоочун бижикчилери бо 2007 чылдың эгезинден эгелеп дыка эки саналдарны, сүмелерни боттарының сеткил-сагыжының ханызындан бижидилер. Өскөн-төрээн ак-көк Тывазының, ооң чо-нунун, тыва дылының келир үези дээш оларның ишти-хөңнү саар-зыкталып чорууру илдең-дир. Оларның чамдызының аттарын демделгээрге мындыг: Арбычыга Даржаа, Бады Ооржак, Зоя Донгак, Мартыс Далык, Бораш Ондар дээш оон-даа өскелер бар.

Бо хоочуннарның бодалы бүдүп, шынап-ла бистиң Тыва Чазавыстың удуртулгасы солчуп, кончуг дээн ажилдаар үезинде аныяк кадрлар депшип үнүп, боттарын билчип ажилдап эгелээ-нинге кым өөрүвөс боор.

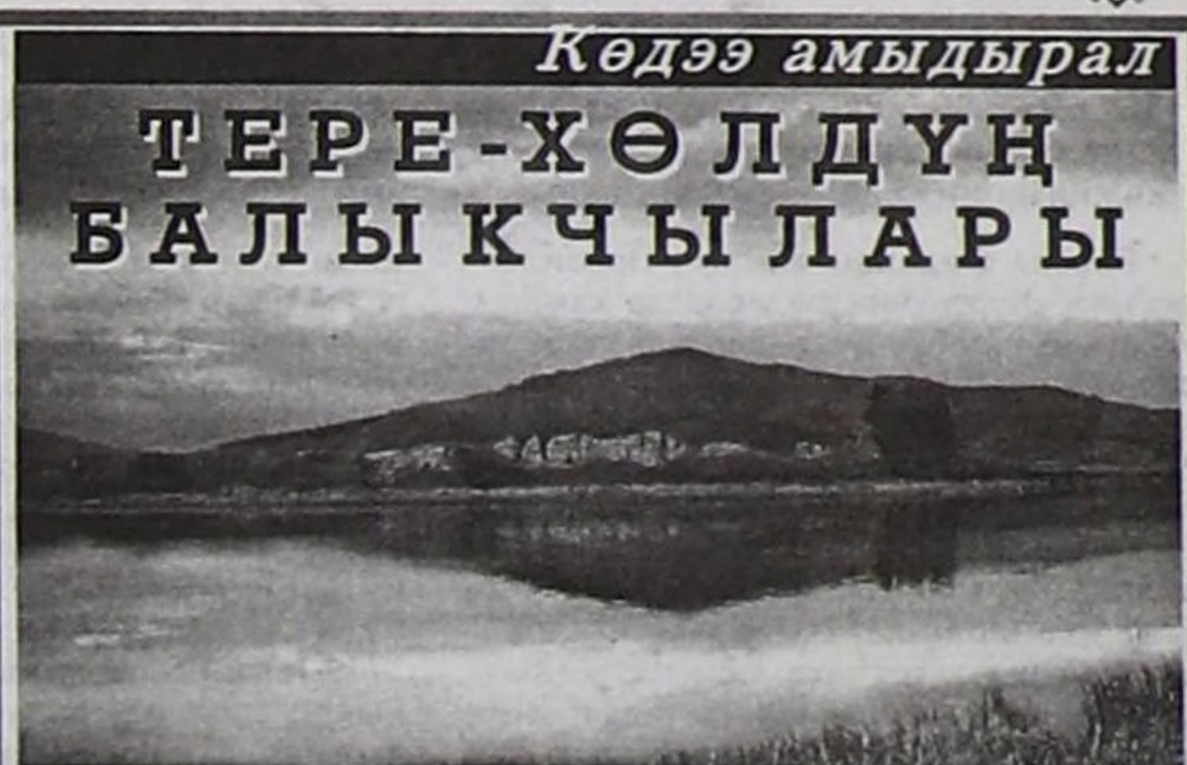
Тываның экономиказын, ооң сайзыралын чедип алырының кол быразы — көдээ ажил-агыйны сайзырадыр деп турары эң-не

чөптүг айтырыгларның бирээзи. Бо талазы-биле тургустунуп келир айтырыглар хей.

Бирээде, малдың баш санын канчап өстүрүп алыры болур. Бо талазы-биле бисти удуртуп турар даргаларывыс бодап-ла тур боор. Шаанда шагда бай-шыдалдыг, мал-маганныг чурттап чораан тывалар ышкаш эвес, бо шагның аныяк өскениниң бодалы бир аңгы бол-дур ийин.

Ийде, эң-не багай чүүл-мал оору. Бо багай чаңчыл-биле демиселдиң кандыг бир тускай аргазын тывар. Чеже катап ооң дугайында бижип келген, чүгле куруг аазааш-кын-биле «тоттуруп» келген чүвеле болгай. Ол талазы-биле суд, про-кураатура органнарында ажилдап чоруур кижилер бижип турду. Олар база Тывазы дээш сагыш човап чоруур кижилер-дир. Ынчангаш чаа тургустунган Чазавыс баштап алгаш, эрге-хоойлуга хамаарыш-кан адырлар-биле сүмележип тургаш, Тыва Республикага таар-жыр тускай хоойлудан үндүрзе кандыгыл деп бодалдыг мен.

Үште, мал ажылының хөгжүл-десинде база бир четпес чүүл, малчын кижилерге акша-шалың төлевейн, багай хандырып тура-рында. Мооң мурнунда үелерде кандыг ийик. Малчыннарның ажы-төлү чеже-даа болза, интернатка чурттадыр болгаш бүрүнү-биле күрүне хандырылгасынга тургу-зар. Мал оолдаашкынының үезин-де дузалакчы кадарчыларны чо-рудуп бээр, олар база-ла чурттаар

Көдээ амыдырал ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ БАЛЫКЧЫЛАРЫ

Тере-Хөл кожууну – Тываның каас-чараш, байлак черлериниң бирээзи. Харылзажырда вертолет-биле азы «Урал» деп машина-биле чедип болур. Кунгуртуг Суур 1949 чылда тургустунган. Чурттакчылары колдуунда инек, чылгы мал тудуп, балыктап, аңнап-меңнеп амыдырал чурттап турар. Тере-Хөлде ак-балык, шортан хей. Суурнун турар чери ырак болганындан, мал оорлаашкыны деп чүүлү кунгуртугжулар билбес.

Ойдуп Седипович Шимит.

Ойдуп Седипович Шимиттиң чугаазы-биле алырга, суурнун чурттакчыларының амыдыралы аңнаар-меңнээр, балыктаар. Балыктарны, колдуунда шортаннарны, туткаш, дузааш, ыштааш, кадыргаш, суурнун чурттакчыларынга аңгы-аңгы өртектерге саараар. Бир хүнде 15-тен 50 чедир шортаннарны тудуп алырлар. Ойдуп Седипович Наадымга марафонга 1995 чылдан эгелеп маңнап эгелээн. 8 чыл дургузунда 5-6 черлерни ап келген.

Чингис Алексеевич Монгуш.

Дырбий-оол Романович Шимит.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң айда алыр акша шалыңнарының хемчээлдерин бедидер дугайында

Россия Федерациязының Президентизиниң «Күрүнениң федералдыг хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң айда алыр акша шалыңнарының хемчээлдерин бедидер дугайында» 2006 чылдың декабрь 30-де №1490 Чарлыгына болгаш Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң акша шалыңнарының база шаңнал-макталдарының дугайында» 2006 чылдың июль 6-да №1889 ВХ-1 Хоойлузунун 15 чүүлүнүн 2 кезээнге дүүштүр доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты

албан-хаакчыларының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң акша шалыңнарының база шаңнал-макталдарының дугайында» 2006 чылдың июль 6-да №1889 ВХ-1 Хоойлузу езугаар доктааткан оларның ээлеп турар албан-дужаалдарын база тывыскан эрге-дужаал клазының аайы-биле ап турар акша шалыңыга дүүштүр айда алыр шалыңнарының хемчээлин 2007 чылдың январь 1-ден 1,1 катап өстүрер.

2. Тыва Республиканың Чазаа бо Чарлыкты боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарның акшаландырышкынын Тыва Республиканың 2007 чылда республика бюджетинде көрдүнген акша-хөрөңгилерин хемчээлинге хандыраар.

3. Бо Чарлык 2007 чылдың январь 1-ден күштүг бооп кирер
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. Ооржак.

Кызыл хоорай
2007 чылдың январь 26 №27

Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш күрүнениң хамааты албан-дужаалдарын ээлээринге томуйладыр кижилерниң кирип турар медээлерин хынаарын организаастаар талазы-биле хемчеглер дугайында

«Россия Федерациязында күрүнениң хамааты албанының дугайында» 2004 чылдың июль 27-де №79-ФЗ Федералдыг хоойлуну, Россия Федерациязының Президентизиниң «Россия Федерациязының күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң болгаш күрүне албанында күрүне албан-дужаалдарын база тус чер бот-башкарылганың органнарында албан-дужаалдары ээлеп турар кижилерниң орулгаларының болгаш эт-хөрөңгизиниң дугайында медээлерни киририниң дугайында» 1997 чылдың май 15-те №484 Чарлыын, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де №95-ВХ-1 Конституция хоойлузун боттандыраар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының кадр албаннары, бир эвес бо Чарлык-биле оон өскээр көрдүмзүн болза, хыналданы организаастаарын доктаадыр:

хамаатыны Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалына томуйлап азы Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалына кирип турар үеде дыңнатканы медээлериниң шынныын;

Тыва Республиканың күрүнениң албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» 2004 чылдың июль 27-де №79-ФЗ Федералдыг хоойлу-биле (моон ыңай — «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» Федералдыг

хоойлу), Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де №95-ВХ-1 Конституция хоойлузу-биле (моон ыңай — Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Конституция хоойлузу) доктааткан кызыгаарлаашкыннары сагаанын;

айыттыгган кижилерниң орулгаларының болгаш эт-хөрөңгизиниң дугайында медээлериниң шынныын.

2. Бо Чарлыктың 1 пунктузунун ийги абзазы-биле көрдүнген хыналданы хамаатыны Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалына томуйлаар дугайында азы Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанына кирериниң дугайында айтырыгны шийтирлеп тура Тыва Республиканың чогуур күүсекчи эрге-чагырга органының кадр албаны организаастап чорудар, а бо Чарлыктың 1 пунктузунун үшкү база дөрткү абзацтарында көрдүнген хыналданы Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының чогуур органының кадр албаны ол органың удуртукчузунун даалгазы-биле организаастап чорудар.

3. Бо Чарлыктың 1 пунктузу-биле көрдүнген хамаатыларны оларны ол албан-дужаалга хүлээп алырын болгаш оон хостаарын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, Тыва Республиканың Чазаа боттандыраар таварылгада Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызынга, сайыттарга, Тыва Республиканың өске-даа албан-дужаалдарына болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалдарына томуйлап турар үеде

оларның боттарының дугайында дыңнаткан медээлериниң хыналдазын организаастаарын, айыттыгган албан-дужаалдарга томуйлаткан кижилерниң «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» Федералдыг хоойлу-биле, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Конституция хоойлузу-биле доктааткан кызыгаарлаашкыннары сагып турарын, а ол ышкаш оларның орулгаларының болгаш эт-хөрөңгизиниң дугайында медээлерни хынаарын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Күрүне албанының болгаш кадр политиказының эргелелинге дагзыр. Ындыг хыналданы Тыва Республиканың Чазааның Даргазының, Тыва Республиканың Чазааның даалгазы-биле организаастаар.

3. Хыналданы организаастаарына үндезин болза, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын азы Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалын ээлеп турар кижиниң «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» Федералдыг хоойлу-биле, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Конституция хоойлузу-биле доктааткан кызыгаарлаашкыннары сагып турарының азы оон шын эвес, чок болза долу эвес медээлерни бергениниң дугайында эрге-хоойлу камгалалының, үндүрүг, суд болгаш өске-даа күрүне органнарында медээни алганы болур.

4. Бо Чарлыктың 1 пунктузу-биле көрдүнген медээлерни хынаар хуусаазын 1 ай кылдыр доктаадыр. Хыналданы хуусаазын ону эрттирериниң талазы-биле даалга берген кижиниң шийтири-биле ийи айга чедир узадып болур.

5. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының хыналданы организаастаар дугайында даалганы берген удуртукчузу эрге-хоойлу камгалал органнарынче, күрүнени өске-даа төлээлеткен органнарынче, тус чер бот-башкарылганың органнарынче, организацияларже чогуур негелдерин чорударын доктаадыр.

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының хыналданы организаастап турар органының тускай төлээлеткен кезээниң удуртукчузу хыналдага кирип турар кижиге ол дугайында, оон эгелээниниң дугайында доктааткан чурум езугаар дыңнадыр. Ол ышкаш ол хыналдага кирген кижиниң бодун чугалажыры-биле чалаар эргелиг.

6. Хыналданың документилери конфиденциалдыг (тарадып болбас) медээге хамааржыр болгаш ону хыналдага кирген кижини хууда херзэнге кири кожар.

Хыналдага кирген кижиге хыналданың документилери-биле таныжар эргелиг болгаш бижимел тайылбырны берип болур. Айыттыгган тайылбырны хыналданың документилеринге кири кожар.

Хыналда чорудуп турар үеде, хыналдага

кирген кижини Россия Федерациязының Президентизиниң 1997 чылдың май 15-теги №484 Чарлыында көрдүнген чурум езугаар албан-хүлээлгелерин күүседиринден чалаткан туруп болур.

7. Хыналда чоруп турар үеде хыналдага кирген кижиге бодунун дугайында долу эвес азы шынга дүүшпес медээлерни бергени чок болза «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» Федералдыг хоойлу-биле, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Конституция хоойлузу-биле доктааткан кызыгаарлаашкыннары сагып турганы азы бодунун орулгаларының болгаш эт-хөрөңгизиниң дугайында шуут-ла меге медээлерни бергенин херечилеп турар байдалдарны илерээни тодараттынганды, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының хыналданы организаастап турар органының тускай төлээлеткен кезээ Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының хыналдага кирген кижини албан-дужаалга томуйлаар болгаш албан-дужаалдан хостаар дугайында шийтирми хүлээп алырынга төлээлеткен кижиге азы органга ол кижини Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалына азы Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалына томуйлаарының болдунар-болдунмазының азы ону ээлеп турары Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалында азы Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалында халаарының дугайында түңнелди кириер.

8. Хыналданың түңнелинде кем-херек үүлгеткениниң азы административтиг эрге-хоойлу хажыдышкыны кылганының демдектери бары илерээниниң дугайында херечилеп турар байдалдар тодараттынганды Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының хыналда организаастаар дугайында даалга берген органының удуртукчузу ол дугайында эрге-хоойлу камгалал органнарынга дыңнадыр.

9. Бо Чарлык судьяларга, шериг албан-ныгларга, күрүне органнарында күрүне албанын эрттирип турар ажылдакчыларга, оларның дугайында медээлер күрүне чажыдынга хамааржыр турда, а ол ышкаш федералдыг хоойлуларга дүүштүр өске-даа кижилерге хамаарышпас.

10. Тыва Республиканың Президентизиниң «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлээринге томуйладыр болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалдарын ээлээр кижилерниң кириер медээлерин хынаарын организаастаар хемчеглер дугайында» 1998 чылдың август 10-да №276 Чарлыын күш чок болган деп санаар.

11. Бо Чарлык албан езугу-биле парламенттин күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2007 чылдың февраль 21 №52

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ ХОЙЛУЛАРЫ

Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 16-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 8-те чүдүдү деп көргөн

1 чүүл

Тыва Республиканың Конституциязынга («Тувинская правда», 2001 чылдың май 15; 2003 чылдың июнь 26; 2005 чылдың декабрь 30; 2006 чылдың декабрь 14) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 107 чүүлдү дараазында редакция-биле бижирер:
«107 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының азы оон палаталарының кайы-бирээзиниң бүрүн эргелери дараазында таварылгада хуусаа бетинде соксаан бооп болур:

а) Төлээлекчилер палатазы болгаш (азы) Хоойлужудулга палатазы Тыва Республиканың хоойлузунда көрдүнген чурум езугаар бодун тарадырының дугайында шийтир хүлээп алганда;

б) Россия Федерациязының Президентизи федералдыг хоойлууда көрдүнген чурум болгаш үндезинер езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралын азы оон палаталарының кайы-бирээзин таратканды;

в) Төлээлекчилер палатазының, Хоойлужудулга палатазының депутаттарының ол составының бүрүн эрге чогуун дугайында Тыва Республиканың Дээди судунун шийтир күштүг болуп киргенде, оон иштинде депутаттар боттарының бүрүн эргелерин хүлээткени-биле холбаштыр.

Бодун тарадыр дугайында доктаалды Тыва

Республиканың Улуг Хуралы азы оон палаталарының кайы-бирээзи палаталар бүрүзүнүн (палатанын) депутаттарының доктааткан санындан үштүн ийизинден хөйү бадылаанда хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралы азы оон палаталарының кайы-бирээзи Россия Федерациязының Конституциязынга, Россия Федерациязының эргелеп-баштаар чүүлдериниң болгаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың кады эргелеп-баштаар чүүлдериниң талазы-биле хүлээттинген федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың Конституциязынга удурланышкы болуп турар Тыва Республиканың Конституциязын, хоойлузу болгаш (азы) нормативтиг эрге-хоойлу актызын хүлээп алганда, бир эвес чогуур суд ыңдыг карышкактар бар деп доктаатканда, а Тыва Республиканың Улуг Хуралы азы оон палаталарының кайы-бирээзи судтун шийтирениң күштүг болуп кирген хүнүнден эгелеп алды ай дургузунда оларны күш чок болдурбаан болза, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Тыва Республиканың Улуг Хуралын азы оон палаталарының кайы-бирээзин тарадыр дугайында шийтирми хүлээп алыр эргелиг болур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының азы оон палаталарының кайы-бирээзиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шийтирми чарлык хевирлиг кылдыр хүлээп алыр.

3. Тыва Республиканың Улуг Хуралының

азы оон палаталарының кайы-бирээзиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында шийтир хүлээп алдыгган таварылгада, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының ээлчег чок сонгулдалары федералдыг хоойлууга, бо Конституцияга болгаш (азы) Тыва Республиканың хоойлузунга дүүштүр томуйлаар.»

2) дараазында уткалыг 110.1 чүүл-биле немээр:

«110.1 чүүл. Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга бүрүн эргелерни тыпсырының чуруму

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралы Россия Федерациязының Президентизиниң киргени Тыва Республиканың Чазааның Даргазының кандидатуразын ону кирген хүнден эгелеп 14 хонук дургузунда көөр. Россия Федерациязының Президентизи Тыва Республиканың Чазааның Даргазының кандидатуразының дугайында саналды Тыва Республиканың Улуг Хуралыныче кириер бетинде Тыва Республиканың Чазааның Даргазының кандидатуразына хамаарыштыр Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары-биле чогуур сүмележилгелерни чорудар.

2. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелерин тыпсыр дээш Россия Федерациязының Президентизиниң киргени кандидатураны, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының комитеттериниң, депутаттар каттыжышкыннарының хуралдарына баш бурунгаар сайгарып чугалажыр. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының албан-дужаалыныче кандидат айыттыгган органнарының хуралдарыныче чалаттырган бооп болур.

3. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелерин тыпсыр дээш Россия

Федерациязының Президентизиниң киргени кандидатураны палаталарының кады эрттиргени хуралга чугалашкан соонда, чажыт бадылаашкыны чорудар.

4. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелерин тыпсыр дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының шийтирми, бир эвес ол дээш Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының шийтирми доктаал кылдыр бижир.

5. Россия Федерациязының Президентизиниң киргени кандидатура бадылаашкын үезинде Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының бадылаан үнериниң херек санын албай баар болза, оон ойталаан деп санаар. Ол шийтирми Тыва Республиканың Улуг Хуралының доктаалы кылдыр бижир.

Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва Республиканың Чазааның Даргазыныче киргени кандидатуразына хамаарыштыр Тыва Республиканың Улуг Хуралы ойталаан таварылгада, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының кандидатуразының дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң катал киргени саналын Тыва Республиканың Улуг Хуралы бо чүүл-биле доктааткан чурум езугаар катал көөр.»

3) 111-ги чүүлүнде:
2-ги кезээнде:

«дараазында уткалыг «в» адаккы пункту-биле немээр:

«в») Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың өске-даа эрге-чагырга

органнары-биле таарыштырарын хандыраар болгаш Россия Федерациязының хоойлужу-дулгазынга дүүштүр Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының федералдыг күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле болгаш оларның девискээрге органнары-биле, тус чер бот-башкарылга органнары-биле болгаш хөй-ниити каттыжышкыннары-биле кады ажылдажылганын организастап болур;

«г» адаккы пунктуу «, Тыва Республиканың Чазаан тарадыр дугайында шийтирени хүлээп алыр;» деп сөстөр-биле немээр;

«э» адаккы пунктуу «күрүне комитеттериниң болгаш өске-даа» деп сөстөрни ап кааптар;

5 кезээн дараазында редакция-биле бижири:

«5. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгада, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелерин алган кижини албан-дужаалче киргизе чедир үеде Россия Федерациязының Президентизи Тыва

Республиканың Чазааның Даргазының хүлээлгезин күүседир түр кижини томуйлаар;» дараазында уткалыг б кезек-биле немээр;

«б. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының хүлээлгелерин түр када күүседир турар кижини Тыва Республиканың Конституциязын өскерттир дугайында санал кириер, референдум эрттирерин саналдаар, бодунуң идеккейи-биле Тыва Республиканың Чазааның кежигүннерин албан-дужаалындан хостаар, а олышкаш бо чүүлдүн 2 кезээнде «г», «ж» болгаш «э» адаккы пунктуларда айтыттынган бүрүн эргелерин боттандыраар эргези чок болур.»

2 чүүл

1. Бо Конституция хоойлузу ону албан езузу-биле парлаан хүнден 10 хонук эрткен соонда, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
№116 УХ-И
2007 чылдың июнь 18.

Тыва Республиканың Конституциязының 110 чүүлүнге өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 16-да хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 8-те чцлдцг деп көргөн

1 чүүл

Тыва Республиканың Конституциязының («Тувинская правда», 2001 чылдың май 16; 2003 чылдың июнь 26; 2005 чылдың декабрь 30; 2006 чылдың декабрь 14) 110 чүүлүнге дараазында өскерилгелерни кириер:

1) үшкү кезээнде:

«30 хардан аныяк эвес» деп сөстөрүн соонга «болгаш даштыкы күрүнениң хамаатызы эрге, бир болза чурттаар эргелиг шынзылга азы даштыкы күрүнениң девискээринге Россия Федерациязының хамаатызының доктаамал чурттаар эргезин бадыткап турар өске документ чок» деп сөстөрни немээр;

дараазында уткалыг ийги абзац-биле немээр:

«Тыва Республиканың Чазааның Даргазы хары угда Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү, судья болуп, Россия Федерациязының өске-даа күрүне албан-дужаалдарын, федералдыг күрүне албанының күрүне албан-дужаалдарын, Тыва Республиканың өске-даа күрүне албан-дужаалдарын азы Тыва Республиканың күрүне

албанының күрүне албан-дужаалдарын, а олышкаш соңгулдалыг муниципалдыг албан-дужаалдарны болгаш муниципалдыг албанының муниципалдыг албан-дужаалдарын ээлеп болбас, башкылаашкын, эртем болгаш өске-даа чогаалдыкчы ажыл-чорудулгандан аңгыда, бир эвес өске чүүл Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүмзүн болза, өске төлевирлиг ажыл кылып болбас.»

2) дөрткү кезээн дараазында уткалыг ийги болгаш үшкү абзацтар-биле немээр:

«Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының каттышкан хуралынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелерин аңаа берип турарының дугайында доктаалды хүлээп алганындан бээр үжен хонуктан орайтавайын албан-дужаалын күүседип эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы бодунуң бүрүн эргелериниң боттандырылганын даңгырак берген үезинден эгелээш, күүседип эгелээр болгаш ооң албан-дужаалга турар хуусаа доостуру-биле база Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелерин тывыскан чаа кижиниң даңгырак берген үезинден эгелээш, оларның күүселдезин соксадыр.»

2 чүүл

Бо Конституция хоойлузу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Конституциязының 112 чүүлүнге өскерилгелер кириер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 16-да хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 8-те чцлдцг деп көргөн

1 чүүл

Тыва Республиканың Конституциязының («Тувинская правда», 2001 чылдың май 15-те; 2003 чылдың июнь 26-да; 2005 чылдың декабрь 30-де; 2006 чылдың декабрь 14-те) 112 чүүлүнге дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1 кезээнде:

а) иштики «а» пунктуу дараазында эдилге-биле бижири:

«а) Тыва Республиканың Улуг Хуралының аңаа бузуревезин илереткени-биле холбаштыр Россия Федерациязының Президентизи албан-дужаалдан хостаанда;»

б) иштики «б» пунктуу «палатазы» деп сөстүн соонга «Россия Федерациязының Президентизиниң шийтири-биле» деп сөстөрни немээр;

в) иштики «в» пунктуу «, бодунуң хүлээлгелерин болур-чогууру-биле күүсетпейн турары дээш Россия Федерациязының Президентизиниң бүзүрелин чидиргени-биле холбаштыр, а ол ышкаш федералдыг хоойлужудулга-биле көрдүнгөн өске-даа таварылгаларда» деп сөстөрни немээр;

г) иштики «з» пунктуу «ол даштыкы күрүнениң хамаатызы эргени алган, чок болза ол чурттаар эргелиг шынзылганы азы даштыкы күрүнениң девискээринге Россия Федерациязының хамаатызының доктаамал чурттаарынга

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№118 УХ-И 2007 чылдың июнь 18.

эргезин бадыткап турар өске-даа документини алган таварылгада» деп сөстөрни немээр;

2) 2 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«2. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан дугайында шийтирени, бо чүүлдүн иштики «а», «в», «и» пунктуларында көрдүнгөн таварылгалардан аңгыда, Россия Федерациязының Президентизиниң саналдааны-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралы хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксаткан таварылгада, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының албан-дужаалынга кандидатура дугайында саналды Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан хүнден эгелээш, 14 хонуктан орайтапайн, Россия Федерациязының Президентизи кириер.»

2 чүүл

Бо Конституция хоойлузу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелээш, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№ 120 УХ-И
2007 чылдың июнь 18.

Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнге өскерилге кириер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 30-де хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 8-те чцлдцг деп көргөн

1 чүүл

Тыва Республиканың Конституциязының («Тувинская правда», 2001 чылдың май 15-те; 2003 чылдың июнь 26-да; 2005 чылдың декабрь 30-де; 2006 чылдың декабрь 14-те) 104 чүүлүнүң иштики «у» пунктузунга өскерилгени дараазында эдилге-биле бижээш, кириер:

«у) республиканың тускай сорулгалыг фондуларын, аар үнелиг металлдарның болгаш аар үнелиг даштарның күрүне фондузун тургузары; оларның акша-хөреңгилерин чараанының дугайында отчеттарны бадылаары, Тыва

Республиканың девискээрлериниң бюджеттен дашкаар күрүне фондуларынның бюджеттерин болгаш оларның күрүне күүселдезиниң дугайында отчеттарны бадылаары;»

2 чүүл

Бо Конституция хоойлузу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелээш, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№ 188 УХ-И
2007 чылдың июнь 18.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 2 чүүлүнге өскерилгелер кириер болгаш 20 чүүлүнүң 2 кезээн күжүн чидирген деп санаар дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 16-да хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 8-те чцлдцг деп көргөн

1 чүүл

2005 чылдың июль 13-те № 982 УХ-И «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында» («Шын», 2005 чылдың июль 19) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2 чүүлдүн ийги абзазында «Улуг Хуралдың чаа чыыжының чогуур палатазының ажылы эгелээш үеде эгелеп» деп сөстөрн «соңгулдалар дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн чурум езу-

гаар» деп сөстөр-биле солуур;

2) 20 чүүлдүн ийи кезээн күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелээш, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
№ 129 УХ-И
2007 чылдың июнь 18.

2002 чылдың ноябрь 27-де № 71 УХ-И «Чамдык ажыл-чорудулгаларның хевирлеринге онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүг дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок болган деп санаар дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 16-да хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 8-те чцлдцг деп көргөн

1 чүүл

2002 чылдың ноябрь 27-де № 71 УХ-И «Чамдык ажыл-чорудулгаларның хевирлеринге онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүг дугайында» («Тувинская правда», 2002 чылдың ноябрь 30-де; 2003 чылдың март 20-де; 2004 чылдың декабрь 31-де; 2005 чылдың ноябрь 26-да; «Шын», 2004 чылдың декабрь 31-де), (2003 чылдың март 11-де № 219 УХ-И, 2004 чылдың декабрь 29-та № 1081 УХ-И, 2005 чылдың ноябрь 20-де № 1431 УХ-И Тыва Республиканың хоой-

луларының эдилгелеринде) Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок болган деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу албан езузу-биле парлаан хүнден, он хонук эрткенде, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
№ 146 УХ-И
2007 чылдың июнь 18.

«Транспорт үндүрүүнүң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 16-да хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 8-те чцлдцг деп көргөн

1 чүүл

2002 чылдың ноябрь 28-те №92 УХ-И «Транспорт үндүрүүнүң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга (2003 чылдың

март 11-де №206 УХ-И, 2004 чылдың февраль 20-де №561 УХ-И Тыва Республиканың хоойлуларының редакция-биле) («Тувинская правда», 2002 чылдың декабрь 30; 2003 чылдың март

18; «Шын», 2004 чылдың февраль 27) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 5 чүүлдү дараазында редакция-биле бижири:

«5 чүүл. Үндүрүг үези. Отчеттуг үе Үндүрүг үези дээрге, календарлыг чыл дургузу деп билер.

Организациялар болур үндүрүг төлекчилеринге отчеттуг үе дээрге, бирги квартал, ийги квартал, үшкү квартал болур.»;

2) 7 чүүлде:

а) адында «үндүрүгүнү» деп сөстү «үндүрүглериниң түңнери болгаш үндүрүг талазы-биле аванс төлевирлериниң түңнери» деп сөстөр-биле солуур;

б) 1 пунктуун бирги домаанда «Үндүрүгүнү» деп сөстүн соонга «болгаш үндүрүг талазы-биле аванс төлевириниң түңнү» деп сөстөрни немээр;

в) 2 пунктуу дараазында редакция-биле бижири:

«2. Үндүрүг үезиниң түңнелдери-биле бюджетке төлээр ужуруг үндүрүг түңү чогуур үндүрүг баазазының болгаш үндүрүг хемчээлиниң көвүдээшкени кылдыр транспорт херексели бүрүзүңге хамаарыштыр, бир эвес өске чүве бо чүүл-биле көрдүмзүн болза, санаттынар.

Организациялар болур үндүрүг төлекчилериниң бюджетке төлээр ужуруг үндүрүг түңү үндүрүг үезиниң дургузунда төлээр ужуруг санаттыңан үндүрүг түңү биле үндүрүг талазы-биле аванс төлевирлериниң түңнериниң аразында ылгалы кылдыр тодараттынар.»;

г) дараазында уткалыг 2.1 пункт-биле немээр:

«2.1. Организациялар болур үндүрүг төлекчилери үндүрүг талазы-биле аванс төлевирлериниң түңнерин отчеттуг үе бүрүзү доостурга, чогуур үндүрүг баазазының болгаш үндүрүг хемчээлиниң көвүдээшкениниң дөрттүн бири-ниң хемчээлинге санаар.»;

д) 3 пунктуун бирги домаан дараазында редакция-биле бижири:

«Транспорт херекселин бүрүткээн болгаш (азы) бүрүткелден транспорт херекселин ужулган таварылгада (учеттан ужулганда, күрүнениң судно данызындан үндүргенде болгаш өске-даа), үндүрүг (отчеттуг) үениң дургузунда үндүрүгүнүң түңүнүн саналгазын (үндүрүг талазы-биле аванс төлевириниң түңүнүн) долу айларның санының азы үндүрүг төлекчинге транспорт херекселиниң бүрүткеттирген үезиниң иштинде үндүрүг (отчеттуг) үеде календарлыг айларның санынга хамаарылгазы кылдыр тодардыр коэффициентини өөренип чорудар.»;

3) 8 чүүлдү дараазында редакция-биле бижири:

«8 чүүл. Үндүрүгүнү төлээриниң болгаш үндү-

рүг талазы-биле аванс төлевирлериниң чуруму болгаш хуусаалары

1. Хуу кижилер болуп турар үндүрүг төлекчилери транспорт үндүрүүн үндүрүг органының чорудары үндүрүг доңнадынынга үндезилеп төлээр.

2. Үндүрүг үези доостурга, хуу кижилерниң төлээр ужуруг үндүрүүн үндүрүг үезиниң дараазында чылының март 1-ден орай эвес хуусаада төлээр.

3. Организациялар болур үндүрүг төлекчилери үндүрүг талазы-биле аванс төлевирлериниң түңнерин отчеттуг үе бүрүзү доостурга, чогуур үндүрүг баазазының болгаш үндүрүг хемчээлиниң көвүдээшкениниң дөрттүн бири-ниң хемчээлинге апрель 30-ден, июль 31-ден, октябрь 31-ден орайтапайн төлээр.

Бюджетке төлээр ужуруг үндүрүг түңү үндүрүг үезиниң дургузунда төлээр ужуруг санаттыңан үндүрүг түңү биле үндүрүг талазы-биле аванс төлевирлериниң түңнериниң аразында ылгалы кылдыр тодараттынар болгаш үндүрүг үезиниң дараазында чылының февраль 1-ден орай эвес хуусаада төлээр.»;

4) 9 чүүлдү дараазында редакция-биле бижири:

«9 чүүл. Отчеттуң хевирини

1. Организациялар болур үндүрүг төлекчилери үндүрүг үези төнерге, транспорт херекселиниң турар чериниң аайы-биле үндүрүг органынга үндүрүг талазы-биле үндүрүг декларациязын доозулган үндүрүг үезиниң дараазында чылының февраль 1-ден орайтапайн дужаар.

Үндүрүг талазы-биле үндүрүг декларациязының хевирин Россия Федерациязының Саңхөө яамызы бадылаар.

2. Организациялар болур болгаш үндүрүг үезиниң дургузунда транспорт үндүрүүнүң талазы-биле аванс төлевирлери төлөп турар үндүрүг төлекчилери отчеттуг үе бүрүзү доостурга, транспорт херекселиниң турар чериниң аайы-биле үндүрүг органынга аванс төлевирлериниң талазы-биле үндүрүг саналгазын төнгөн отчеттуг үениң соонда аайың сөөлүгү хүнүнден орай эвес хуусаада дужаар.

Үндүрүг талазы-биле аванс төлевирлериниң үндүрүг саналгазының хевирин Россия Федерациязының Саңхөө яамызы бадылаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүн соонда, бир ай эрткенде, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№148 УХ-И 2007 чылдың июнь 18.
(Уланчызы 6-гы арында).

(Төнчүзү. Эгези 4-5-ки арыннарда).

«2006 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 16-да хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың чццлдцг деп көргөн

1 чүүл

2006 чылдың январь 12-де № 1669 УХ-1 «2006 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» («Тувинская правда», 2006 чылдың январь 14-те; август 24-те) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:
«1 чүүл
1. 2006 чылда Тыва Республиканың республика бюджетин чарыгдалдар талазы-биле 7288295,8 муң рубль түңге база орулгалар талазы-биле 7099125,6 муң рубль түңге бадылаар.

2. 2006 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин карылгазының эң улуг хемчээлин 189170,2 муң рубль түңге доктаадыр.
Тыва Республиканың республика бюджетинин 189170,2 муң рубль түңгү карылгазын акшаландырыарының кирер дөстөрүн өске денелдерниң бюджеттеринден бюджет чээлилерин кириштирери, а ол ышкаш Тыва Республиканың республика бюджетинин 2006 чылдың январь 1-де турган байдалы-биле акша-хөренгилерниң хостуг артыкшылдарын кириштирери болур деп тодарадыр.»

2) 31 чүүлдүң 1-ги кезээн дараазында эдилге-биле бижиир:

«1. 2006 чылда муниципалдыг районарның (хоорай округтарының) саң-хөө талазы-биле деткириниң Республика фондузунун хемчээлин 1223728,8 муң рубль түңге бадылаар.
(муң рубль)

Муниципалдыг районарның (хоорай округтарының) бюджет-биле хандырыл-газының деңгелин деңгээринге дотациялар 1223728,8; 3) 32 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:

«32 чүүл
Совет Эвилелиниң Маадырларының, Россия Федерациязының Маадырларының база Алдар ордениниң долу эдилекчилеринин, Социалистиг Күш-ажылдың Маадырларының база Күш-ажылдың Алдар ордениниң долу эдилекчилеринин социал деткимчезинге акша-хөренгилерни 86,665 муң рубль түңге, бо Хоойлуга 9 капсырылга езугаар бадылаар.»

4) 34 чүүлде:
а) бирги кезээнде «1701165,8» деп саннарны «1843087,95» деп саннар-биле солуур;
б) 2 кезээнин:
бирги пунктузунда «1248944» деп саннарны «1283032,3» деп саннар-биле солуур;
ийиги пунктузунда «220597,8» деп саннарны «206936,8» деп саннар-биле солуур;

«Тыва Республиканың референдумунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында
Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 30-де хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 8-те чццлдцг деп көргөн

1 чүүл

2003 чылдың декабрь 31-де №458 УХ-1 «Тыва Республиканың референдумунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2004 чылдың февраль 27; апрель 13; декабрь 7; «Шын», 2006 чылдың апрель 23) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 17 чүүлдүң 12 кезээнде «организацияларның» деп сөстүң соонга «хөй-ниити каттыжышынын» деп сөстөр-биле немээр;
2) 21 чүүлдүң 3 пунктузунда «, референдум эрттирер талазы-биле эгелекчи бөлүктү бүртүккөн хуннун дараазында» деп сөстөрни «хол үжүү чыыр бижиктер белеткелиниң төлеви-ринге» деп сөстөр-биле солуур;

3) 22 чүүлде:
а) 22 чүүлдүң 12 кезээнде «б» адаккы пунктуда «эвээш эвес» деп сөстөрни «хөй» деп сөстөр-биле солуур;

б) «э» адаккы пункту «ийи болгаш оон хөй катап» деп сөстөр-биле немээр;
в) 13 кезээнде «эрттирериниң» деп сөстү «бүрүткелдин» деп сөс-биле солуур;

4) 33 чүүлдүң 2 пунктузунда «дүүштүр чеди хонук хуусаадан орай эвезте тус чер бот-башкарылганының органнары» деп сөстөрни «доктааттырган чурум езугаар» деп сөстөр-биле солуур;

5) 34 чүүлдүң 9 кезээнде «Организациялар» деп сөстү «хуу сайгарлыкчылар,» деп сөстөр-биле немээр;

6) 38 чүүлде:
а) 5 кезээнин «в» адаккы пунктузунда «бадылаашкын» деп сөстү «өргүл кирирлдези» деп сөстөр-биле солуур;

б) «г» адаккы пункту дараазында редакция-биле бижиир:

«г) даштыкы киржилгелиг россияжи юридиктиг эргелиг черлерге, бир эвес оларның устав (салышкан) капиталында даштыкы киржилгениң үлүү (салылгазы) сонгулдаларны томуйлаарының дугайында шиптирени албан езузу-биле парлаан (парлаар) хүнде, референдум кампаниязының эгелээр хүнүнде (ажык акционерлиг ниитилелдерге – эрткен саң-хөө чылында акционерлерниң чылдың ниити хуралына киржир эргелиг кижилер даңзызын тургузар хүнде) 30 хуудан ажып турар болза,»

7) 39 чүүлде:
а) 5 кезээнде «эвээжеткен» деп сөстү

үшкү пунктузунда «81210» деп саннарны «78296,2» деп саннар-биле, «75168» деп саннарны «72337,54» деп саннар-биле, «6042» деп саннарны «5958,66» деп саннар-биле солуур; дөрткү пунктузунда «148223» деп саннарны «136424,91» деп саннар-биле солуур;

бешки пунктузунда «2191» деп саннарны «1900,98» деп саннар-биле солуур; дараазында уткалыг пунктларны немээр:
«б) чамдык категорияларның хамаатыларына чуртталга-коммунал ачы-дузаларын төлээринге кожуннар бюджеттеринге, Ак-Довурак болгаш Кызыл хоорайларның бюджеттеринге субвенцияларны 130355,2 муң рубль түңге;

7) шериг комиссариаттары чок черлерге баштайгы шериг учедунун талазы-биле бүрүн эргелерни боттандырыарына кожуннар бюджеттеринге, Ак-Довурак хоорайның бюджеттеринге субвенцияларны 3520,5 муң рубль түңге;

8) көдээ ажил-агый чизезин белеткээрин болгаш эрттирер талазы-биле бүрүн эргелерни боттандырыарына субвенцияларны 2213,1 муң рубль түңге;

9) ниити юрисдикцияның федералдыг судтарының даңгырактар төлээлеринин кандидаттарның даңзызын тургузарының (ескерттириниң база немээриниң) талазы-биле муниципалдыг тургузуларның күүседилге-башкарылга органнарына дамчыттырган эрге-хулээлгелерниң акшаландырышыкына субвенцияларны 408 муң рубль түңге;

5) 34' чүүлде «35408» деп саннарны «130058,8» деп саннар-биле солуур;

6) 34' чүүлде «30900» деп саннарны «66703» деп саннар-биле солуур;

7) 34' чүүлде «9979,6» деп саннарны «12360,8» деп саннар-биле солуур; «Тыва Республиканы» деп сөстөрни соонга «бо Хоойлуга 21, 22 капсырылгалар езугаар» деп сөстөрни немээр;

8) 35 чүүлде «35481» деп саннарны «31555» деп саннар-биле солуур;

9) 36 чүүлдүң бирги кезээнде «125131» деп саннарны «110000» деп саннар-биле солуур;

10) 4-7, 8-13, 16-19 капсырылгаларны чаа эдилге-биле бижиир (кошкан):

11) 21, 22 капсырылгалар-биле немээр (кошкан).

2 чүүл
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№ 152 УХ-II 2007 чылдың июнь 18.

«Тыва Республиканың референдумунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 30-де хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июнь 8-те чццлдцг деп көргөн

«(көвүдеткен)» деп сөс-биле солуур;

б) 12 кезээнде «беш хонук хуусаада» деп сөстүң мурунуга «оларга чогуур комиссияның бижиниң келген хүнүнден эгелеп» деп сөстөрни немээр;

8) 46 чүүлдүң 2 пунктузун дараазында редакция-биле бижиир:

«2. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протокол чаңгыс ама саазын бижикке тургустунган турар ужурулг. Онда таварылгаларда ол чаңгыс ама саазында хөй арыннарга долдуруп болур, оон кадында арын бүрүзү дугаарлаттыган, участок комиссиязының киржил турар бадылаар үнүгү бөгү кижигүннери аттарын салган болгаш участок комиссиязының таңмазы-биле бүзүретен турар ужурулг. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколга:

а) экземплярның номери;
б) референдумнун ады, бадылаашкынның хүнү;

в) «Протокол» деп сөс;
г) бадылаашкын бажының адреси болгаш референдум участогунун дугаарын айыткан ады;

д) дараазында медээ-домактыг протокол одурулглары:

1 одуруг: бадылаашкын дооступ турда, даңзыге кирген турган референдум киржикчилериниң саны;

2 одуруг: участок комиссиязының алган бюллетеньнериниң саны;

3 одуруг: референдумнун баш бурунгаар бадылаан киржикчилеринге берген бюллетеньнер саны, оон иштинде ангы 4-кү одуруг-биле – муниципалдыг тургузунун девискээр (округ) комиссиязының, сонгулда комиссиязының бажынынга;

5 одуруг: бадылаашкын хүнүнде бадылаашкын бажынынга референдум киржикчилеринге берген бюллетеньнер саны;

6 одуруг: бадылаашкын хүнүнде бадылаашкын бажынында дашкаар бадылаан референдум киржикчилеринге берген бюллетеньнер саны;

7 одуруг: кыдыын кезип демделгезин бюллетеньнер саны;

8 одуруг: бадылаашкынның көжүп чоруур хааржактарында бюллетеньнер саны;

9 одуруг: бадылаашкында доктаамал турар хааржактарда бюллетеньнер саны;

10 одуруг: күш чок бюллетеньнер саны;

11 одуруг: күштүг бюллетеньнер саны;

12 одуруг болгаш оон-даа соонда одурулглар: референдумга бадылаашкыннар бюллетеньнеринде «Ийе» болгаш «Чок» («Ийе» болгаш «Удур») деп туруштар талазы-биле референдум киржикчилериниң бадылаашкыннарының саны. Бир эвес хоойлу-биле быжыглаттыганын шынзыдылга-биле бадылаашкын көрдүнгөн болза, бадылаашкынның түңнелдеринин дугайында протоколче ол ышкаш дараазында одурулгларны кириер:

11а одуруг: участок комиссиязының алганы быжыгладылга шынзыдылгаларының саны;

11б одуруг: бадылаашкын хүнүнге чедир референдум участогунга референдум киржикчилеринге участок комиссиязының бергени быжыгладылга шынзыдылгаларының саны;

11в одуруг: референдум участогунга быжыглаттыганын шынзыдылгалар-биле бадылаан референдум киржикчилериниң саны;

11г одуруг: референдум участогунга демделгеттинген быжыгладылга шынзыдылгаларының саны турар ужурулг.

«Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулда эргелеринге болгаш референдумга киржир эргеге кол магадылалдар дугайында» Федералдыг хоойлуның 68 чүүлүнүн 22 пунктузунда көрдүнгөн таварылгаларда алдынып турар медээлерни кириеринге бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протокол ол ышкаш дараазында одурулгларны турар ужурулг:

11д одуруг: чидирген бюллетеньнер саны;

11е одуруг: ап турда, санаттынмаан бюллетеньнер саны;

е) бадылаашкын хүнүнде болгаш сонгукчуларның, референдумнун киржикчилериниң үнерин санап доозарына чедир үеде участок комиссиязынче кирген хомудалдарның (билдиришикиннериниң) санының дугайында протоколга коштунган турар медээ;

ж) участок комиссиязының бадылаар үнүгү даргазының, даргазының оралакчызының, секретарының болгаш өске-даа кижигүннериниң фамилиялары, аттары база адазының аттары болгаш оларның холдарының үжүктери;

з) протоколга ат салган чылы, айы база хүнү болгаш үези;

и) сонгулда комиссиязының таңмазы;

9) 47 чүүлдүң 6 пунктузун дараазында редакция-биле бижиир:

«Бо чүүлдүң 5 пунктузунда айыттыганын медээлерни киргениниң соонда, референдум киржикчилериниң даңзызының арын бүрүзүңге ол медээлерни кирген комиссия кижигүнү ат салыр, оон соонда ону түңнээш, участок комиссиязының даргазына, дарганын оралакчызына азы секретарына база үнер санаашкынында турар кижилерге чарлаар болгаш дыңнадыр. Бо чүүлдүң 5 пунктузунга дүүштүр доктааттыганын медээлериниң түңнели кылдыр тодарадыр түңнел медээлерни участок комиссиязының даргазы, дарганын оралакчызы азы секретары чарлаар, референдум киржикчилериниң даңзызының сөөлгү арнынче кириер, бодунун холунун үжүү-биле бадыткаар болгаш участок комиссиязының таңмазы-биле бүзүредип базар. Чарлаттыганын медээлерни бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң болгаш оон улгаттырган хевириниң чогуур одурулгларынче кири бижиир, а үнер санаашкынының техниктиг херекселдерин ажыглаан таварылгалда – чүгле протоколдуң

улгаттырган хевириниң чогуур одурулгларынче бижиир:

а) 1 одуругже – бадылаашкын төнүп турар үеде даңзыге кирген турган референдум киржикчилериниң саны;

б) 3 болгаш 4 одурулгларже – баш бурунгаар бадылаан референдум киржикчилеринге берген бюллетеньнер саны;

в) 5 одуругже – бадылаашкын хүнүнде бадылаашкын бажынынга бадылаан сонгукчуларга, референдум киржикчилеринге берген бюллетеньнер саны;

г) 6 одуругже – бадылаашкын хүнүнде бадылаашкын бажынында дашкаар бадылаан сонгукчуларга, референдум киржикчилеринге берген бюллетеньнер саны;

д) 11а одуругже – участок комиссиязының алганы быжыгладылга шынзыдылгаларының саны;

е) 11б одуругже – референдум участогунга референдум киржикчилеринге участок комиссиязының бергени быжыгладылга шынзыдылгаларының саны;

ж) 11в одуругже – референдум участогунга быжыгладылга шынзыдылгаларының саны;

з) 11г одуругже – референдум участогунга кыдыын кезип демделгезин быжыгладылга шынзыдылгаларының саны.

Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң болгаш оон улгаттырган хевириниң 11а, 11б, 11в болгаш 11г одурулгларынче медээлерни бир эвес хоойлу-биле быжыгладылга шынзыдылгалары-биле бадылаашкын көрдүнгөн болза кириер.

Оон соонда референдумнун киржикчилериниң даңзызы-биле Федералдыг хоойлуның 30 чүүлүнүн 3 пунктузунда айыттыганын хайгааракчылар болгаш өске-даа кижилер таныжар эргелиг, а участок комиссиязының чөвүлээр үнүгү кижигүннери чоруткан санаашкынның шыннын бүзүрөп көөр эргелиг;

10) 48 чүүлдүң 8 кезээнде «болгаш» деп эвилелди «(азы)» сөс-биле немээр, «Катап» деп сөстү «болгаш (азы)» «Катап» деп сөстөр-биле немээр, чогуур падежте «протокол» деп сөстөрни чогуур падежте «болгаш (азы) түңнел таблица» деп сөстөр-биле немээр;

11) 53 чүүлдүң 10 кезээнде дараазында редакция-биле бижиир:

«10. Хамаатыларның сонгуур эргелерин болгаш хамаатыларның референдумга киржир эргезин хажыдып турар шиптирлерге болгаш хемделишкиннерге (хемделбээн чоруктарга) хомудалдарны сонгукчулар, референдумнун киржикчилери, кандидаттар, оларның бүзүреттирген кижилери, сонгулда каттыжышкына нары болгаш оларның бүзүреттирген кижилери, өске-даа хөй-ниити каттыжышкына нары, референдум эрттирер талазы-биле эгелекчи бөлүк болгаш оларның эрге бергени төлээлекчилери, хайгааракчылар, а ол ышкаш комиссиялар кирип болур.»

12) 56 чүүлдүң 3 кезээнде «соонда» деп сөстүң мурунуга «албан езу-биле» деп сөстү немээр.

2 чүүл
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүннүң соонда, 10 хонук эрткенде, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№ 191 УХ-II 2007 чылдың июнь 18.

2007 чылда Тыва Республиканың девискээринге чер хаванының, сыынның чайгы аңнаашкынын ажыдар дугайында

Тыва Республиканың Чазаның айтышкыны

2007 чылдың июнь 9 №180-а Кызыл хоорай

1995 чылдың апрель 24-те №52 «Дириг амытаннар аймааны дугайында» Федералдыг хоойлу, Россия Федерациязының Көдээ ажил-агый ямызының «Аңнаашкынның объектилеринге хамааржыр дириг амытаннар объектилеринге лимиттерин бээрин бадылаар дугайында» дужаалыга, Тыва Республиканың Чазаның 1993 чылдың январь 13-те №11 доктаалы-биле бадылаан, Тыва Республиканың девискээринге аңнаашкынның Чурумунга дүүштүр, а база аңнаашкынның объектилеринге хамааржыр, дириг амытаннар делегейиниң объектилерин ажыглаарын турум хандыраар сорулга-биле;

1. Тыва Республиканың девискээринге аңнаашкынны ажыдар;
– чер хаванарына (бо чылын төрээш кыс хаваннарда ангы, чүгле улуг хаваннарда) 2007 чылдың июнь 1-ден июль 31-ге чедир;

– сыынга июнь 1-ден июль 15-ке чедир.

2. Тыва Республиканың муниципалдыг ра-

2007 чылдың июнь 9 № 180-а Тыва Республиканың Чазаның айтышкыны-биле бадылаан

Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш аңнаашкын ажыгакчыларының талазы-биле чайгы аңныр үезинде чер хаванын, сыынга олча-ажык таварының лимитиниң хуваалдазы (2006-2007 чылдарның чыл лимитинге кириштир)

№	Административтиг районнарының ады	Хаван	Сыын	9.	Сүт-Хөл Таңды	-	-
1.	Бай-Тайга	2		10.	Тес-Хем	1	
2.	Барыын-Хемчик	2	2	11.	Тою	12	2
3.	Чөөн-Хемчик	5		12.	Улуг-Хем	7	
4.	Каа-Хем	6	2	13.	Эрзин	3	
5.	Кызыл	4	1	14.	Чеди-Хөл	2	1
6.	Мөңгүн-Тайга	-	-	15.	Тере-Хөл	-	-
7.	Өвүр	-	-	16.	Ниити Тыва Республика	51	6
8.	Би-Хем	3					

ЧИГДЕН-ДАРГА

• Кара-Тал суурнун 75 чылынга

Чаа-Хөл кожуунун төөгүзү 1941 чылдың март 12-де Тываның араттың революстугу намынын төп комитетинин «Улуг кожууннарны бичелериде эде организаастаар дугайында» №10(60) доктаалы-биле тургустунганындан эгелзэн. Оон бээр таптыг-ла 66 чыл эрткен. Бо үениң дургузунда Чаа-Хөлдүн бүгү талалыг бурунгаар хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн кириген, чаш-чалыы назынынын үезинде безин чонну баштаар, сургаар организаакчы талантызы-биле болгаш тургузукчу ажылы-биле чон аразынга ады-сураа билдингир, сурагжаан база бурунгаар көрүштүгү чораан, бодунун үезинде чаңгыс чер-чурттугларынын улуг хүндүткелин чаалап ап, бүгү амыдыралын чүгө өскөн, төрзэн черинин, чуртунун хөгжүлдезинге сөнзэн, төрөл чонунга, Тывазынга өргүп бараалгаткан, канчаарга-даа демей-ле балалык изин арттырган кижилер бисте хей. Оларнын бирээзи Чаа-Хөл кожуунун партия болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнынын кол удуртукчу ажилдакчыларынын бирээзи болгаш Чаа-Хөл кожуунун баштайгы тургузукчуларынын бирээзи база Кара-Тал сумунун эң баштайгы (бирги) чагырыкчызы Кыргыз Сүрүнович Чигден. Ол 1932 чылда (Ынчан Чаа-Хөл девискээринге кожуун-даа, чаңгыс суму-даа турбаан шаг-да) Кара-Тал деп сумуну боду үндезилеп тургускаш, 1934 чылга чедир ажилдаш, 1934-1936 чылдарда ТАР шеринге бодунун хамааты албан хүлээлгезин Кызыл хоорайга эрттирген. Оон халажып чанып келгеш, дагын катап 1936 чылда дорт болгаш чажыт бадылаашкын таварыштыр Кара-Тал сумунун чагырыкчызынга соңгуткан. Аңаа 1941 чылга чедир ажил-албан хаап, шаңнал-макталдарлыг чеддишкенин ажилдаан. Ол-ла чылын чаа тургустунган Чаа-Хөл кожуунун оралакчы бирги чагырыкчызынга томуйлаткан. Маңаа бир онзагайлап айтып каар чүве чүл дизе, үндезин Чаа-Хөл чурттуг кижилерден бир-ле дугаарында суму болгаш кожуун чергелиг улуг албан дужаалдарга ажилдаан удуртукчу болуп, Кыргыз Чигденниң ады төөгүде артканы дыка солун (1930-1943). Чаа-Хөл кожуун эң-не баштай 1941 чылда тургустунуп турда, ооң бир дугаар (баштайгы) чагырыкчызы Василий Степанович Кончук—Тожу чурттуг дарга болган. К.Чигденге хамаарыштыр үстүндө айтылган чүүлдү (авт.-Т.Түлүш) номчукчу-даа, Чаа-Хөл сумунун администрациязы-даа, 75 чыл эрткен-даа бол, ханы сайгарып, өөренип көөр ужурулуун маңаа чугулап айтып каар бодалдыг мен. В.Кончукту 1943 чылда Улуг-Хем кожуунун чагырыкчызынче ажилдадып чоруткан. Ол дарга (Василий Степанович дээрим ол) Чаа-Хөл кожуунга чагырыкчылар болуп кады ажилдап турган эжинин, Кыргыз Чигденниң санаар, бижир чүүлдерге база удуртук ажилга ала-чайгаар салымнын эки билер болгаш, ону боду эдертип алгаш чоруткаш, 1943-1946 чылдарда Улуг-Хем кожуунун саң-хөө килдизинин эргелекчинге ажилдаан. Ол үелерде тус чернин, Чаа-Хөлдүн кожуун чагырыкчызынга Кара-Тал чурттуг Көгел деп кижилер ажилдап турган. Мында база-ла бир ужурутка чаштынып чыдар ышкажыл, номчукчу. Дараазында чылдарда Кыргыз Сүрүнович—Чаа-Хөл кожуунун партия райкомунун партияжи ажилдар килдизинин эргелекчинге, районун күүсекчи комитетинин оран, бойдус камгалалынын килдизинин эргелекчинге, «Тиилелге» колхозунун партком секретарына, суму даргазынга хей чылдар дургузунда үре-түнелдиг ажилдаан. Чаа-Хөл, Кара-Тал чурттуг номчукчуларга сонугарыч болуру-биле база бир төөгүдөн каш сөс. 1947 чылда Кара-Тал суур төптүг «Тиилелге» колхоз тургустунган. Ооң баштайгы даргазы Балчый Түлүш—бистин чингине честевис боор кижилер (авт.-Т.Түлүш). Ол дарганы 2 хире ай эрткенде бир улуг чылдаганын биле Чаа-Хөлдүн кожуун чери ажылындан хостаан. Ол үениң негелдизинин болгаш үстүкү черлерин удуртулганынын шыңгызынын аайы-биле Кыргыз Чигденни кожуун мурнундан чаа тургустунуп эгелзэн «Тиилелге» колхозтун даргазынга дакпырал ажилдаарын дааскан. Бодунун төрзэн суурунун коллективтиг ажил-агынын сеткилинин ханы-

зындан удуртуп баштаар чол база-ла аңаа онаашкан. Ынчангаш К.Чигден Кара-Тал сумунга тургустунган колхозтун баштайгы даргазы болганы төөгү-дүр. Үстүндө бижиттинген, айыттылган факт-барымдаларны хоочун удуртукчу болгаш саң-хөөчү Кыргыз Чигден-биле 1984 чылда чоруткан интервьюдан алганын бо чүүлдүн автору шыңзыдып айтып тур. Кыргыз Сүрүнович бодунун хып дээр чалыы үезинде эгелзеш, назы дөгүп келгизге чедир, дыка хей чылдар дургузунда күүсекчи эрге-чагырга адырынын удуртукчу албан-дужаалдарына ажилдаш, үениң сайзыралын, эртем-билег депшилгенин хөгжүлдезин боду эскерип билгеш, бодунун албан-ажылын салгакчыларына, аныктарга чараштыр чайлап берген, чымчак сандайдан дийтери-биле халбактанып алгаш чытпайн, төлепти-биле, хүндүткелин-биле өске ажилче шилчезэн, амыдыралда ындыг-ла кончук хей эвес санныг угаан-сарылдыг чорукту кылган удуртукчуларнын бирээзи деп бүгү сагыш-сеткилминин ханызындан, бодунун таламдан улуу-биле хүндүлөп көрүп, чону дээр кылган ажылы хей, «чоннун удуртукчузу» деп улуг үжүктен эгелээр атка төлептиг болгаш кижилерге үнелиг хоочун чораан дээрзин маңаа чуугалап каар бодалды мен.

Кыргыз Чигден—15 харлыг балдыр-бээжек оол тургаш, Улуг-Хем кожуунун Кара-Тал сумунун Ортаа-Хемнин №10 арбаннч даргазынга чон аразынга күш-ажылыч базымнарын эгелзени дээрге, ооң бүгү чурттап эрткен амыдырал, чуртталгазынын арнынын бир солун болгаш каян-даа уттундурбас кезээ болуп арткан. Бо үениң чеди-сес клазынын өөреникчизин арбан, суму, суур чагырыкчызынга чажыт бадылаашкын таварыштыр соңгуу болдунмас деп чүве билдингир. Амгы шагнын тыва кижизинин аажы-чаңы, ал бодун ап чорутуру, мөзү-бүдүжү «коргунчуг» талазынче өскерилген деп билип чорутуру мен. Мээн ада-иен «улугну улуг деп, бичени бичи деп» хүндүлөп чор, оглум, кызым» деп чагып чорааш өстүрген чүве. Ада-өгбелеривистиң шаг-шаандан тура сагып келген езу-чаңчылдарын-даа камгалап, кадагалап алыр шаавыс чок апардымыс. Шажын-чүдүлгевис катап оттуп, тургустунгандан бээр элзэн хей чылдар эрте берди. Сүлдө-сүзүвүс чоп кончук кудулаан чон бис? Кайгап-даа ханмас мен. Кайнаар «хөгжүп» бар чыдар улус боор бис? Европейжи культура сүргеш, езу-чаңчылдарны, дазылдарыны чүгө уттувус?

Кол-ла чүве шажын-чүдүлгевисти херекке албастанымыстан амыдыралы-выстың сегивейн чоруунун бир улуг чылдаганы, частыры ооң деп бодаар мен. Чаңгыс чижек. Калмыктар боттарынын шажын-чүдүлгезин кайы хире сагып-хүндүлээрин кино-чуруктардан, телесюжеттерден улуг адааргал-биле көрдүм. Маңаа хамаарыштыр алырга, Тываны удуртуп баштап эгелзэн чаа даргаларыныстың чес-холазы черле удавас көстүп-ле кээр ыйнаан, чонум. Бодап бодадында болгай. Оон эрткеш, ам мырыңай беливис сөөртүп алгаш, төрзэн ажы-төлүңгө төлөп чок чоруун көргүзүп, оларнын сагыш-сеткилин хомудадып, дүгдө-кайда мусулманнарнын ийи-үш болгаш оон-даа хей кадайлыг болур чоруун суртаалдар сагыштыг, ону амыдыралга боттандырып, акты-биле ийи кадайлыг-даа чурттап чоруур тывалар безин тыптып келген дээр-дир. Ону дыңнааш чиртимнээр, кусум келир чорду. Бо амыдыралчы айтырыгы бодунун чогаалынын маадырынга, хейнү көрүп кажараан, «көрбзэн чүвези чок, көдүрбзэн хөнзө чок» дээр ийик бис чоп, Чигден-Даргадан база интервью үезинде айтырдым. Ооң харызын бичи сөөлүндө дыңнаптар бис. Чогаалынын ак оруун уламчылап, Чигден-Дарганын каян-канчаар болгаш кандыг байдалдарда улус-чон баштап эгелзенин төөгүзүн бичи көптүрүп, номчукчуларга сонугарыч көрүвүссө кандыгыл деп дилээримге, Кыргыз Сүрүнович амыдыралчы айтырыгыларымга күзелди-биле харыылаан кижилер.

Т.ТҮЛҮШ.

(Уланчылыг).

«ЧАГААНЫН ЭН ТЕРГИН КИЧЭЭЛИ»

Бөгүн, технологиянын депшилгелиг үезинде, чагаалажылга жанрын мобильдиг телефоннар, СМС-дыңнадылгар хүннүн ажыгалындан үндүр кызагдап эгелзэн, а номнарны телевидение чорту солуп бар чоруур. Ындыг-даа бол, бис ам-даа хүннүн-не электроннуг дыңнадылгарны болгаш почта хааржаан ажиткан санывыста чаңгып калганывыс чагааларны манап турар бис. Чогум-на ынчангаш, өзүп олурар салгалывысты чагаалажылга жанрынга сонугарынын оттурары-биле Россиянын Почтазы «Чагаанын эн тергин кичээли» конкурсту чогаадып тургуска болгаш беш чылдын дургузунда ол бүгү чуртувуста эртип турар. А бо чылын Тывада ук конкурс бир-ле дугаар эрткен.

2007 чылдын февраль айда Тываның почта салбыры болгаш ТР-нин өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказынын талазы-биле яамызы «Чагаанын эн тергин кичээли» деп конкурсту чарлаан. Ук конкурс чөптүг эвези-биле утундурган харылзажылга хевири-уругларнын болгаш улуг-даа улустун бот-боттарынын аразына чагаалажыр культуразын катап оттурар болгаш кижилернин сагыш-сеткилдерин каттыштырар. «Чагаанын эн тергин кичээли» — почта биле школанын аразында кады ажилдажылганын солун хевири болур, ол уругларнын чогаадыкчы чоруун хевирлээр болгаш харылзажылга культуразын бедидер, оон аңгыда орус дыл башкыларынын уругларны өөредир методиказына чаа-чаа чогаадыкчы аргаларны бээр, өөреникчилернин орус дылды үнелээр кичээлгеин хаара тудар.

Конкурса номинациялар элзэн каш болган, оргкомитеттин адресинге 70 ажыг чагаалар Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан, харын-даа чедери берге Тожу кожуундан безин келген.

Почта харылзаазынын, өөредилге яамызынын болгаш МИЧ-тин ажилдакчыларындан тургустунган жюри уругларнын ажилдарынын бижиттинген үне-шаан сайгарып көргөн. Чагааларга хамаарыштыр негелде база шыңгыы турган:

теманы бир тускай шиитпирлээр, чагаанын тургузуунун логиказы, эмоционалды, бодалдарын дамчыткан стили база бердинген ажилдарны бижиринин чурumu. Чагаа кичээлинин методиктиг ажилдарына база-ла негелделер турган: оригиналды, чедингери, школадан дашкаар кичээлдер программазынга кирип болуру болгаш практикага ажыгалы.

Июнь 20-де Тываның Федералдыг почта харылзаа эргелинин албан бажынынга «Чагаанын эн тергин кичээли» Бүгүроссия конкурсузунун V девискээр чадазынын тиелекчилерин шаңнаар байырлап болуп эрткен. Тиелекчилер белек кылдыр почтанын эмблемазын чуртаан сувенирлерни, солун литературлур номнарны база МТС компаниязынын барааннарын алганнар.

1. «Башкыга чагаа» номинацияга:

1-ги чер — Чаяна Монгуш, Ак-Довурак, 11 класс; 2-ги чер — Чимис Ооржак биле Чингиз Ооржак, Ак-Довурак, 11 класс.

2. «Өг-бүлемге чагаа» номинацияга:

1-ги чер — Татьяна Климова, №15 лицей, Кызыл, 6 класс; 2-ги чер — Екатерина Буркина, Ак-Довурак, 11 класс; 3-кү чер — Айдыска Нуружен.

3. «Президентиге чагаа» номинацияга:

1-ги чер — Шолбан Чанзан,

№15 лицей, Кызыл; 2-ги чер — Юлия Адыгаева, Ак-Довурак, 11 класс; 3-кү чер — Елена Катцына, Көк-Тей эге школазы, 4 класс.

4. «Бодунун төрзэн чуртунун дугайында сенээ чуугаалаксап тур мен» номинацияга:

1-ги чер — Али Алиев, №15 лицей, Кызыл; 2-ги чер — Надежда Сарыглар — Ак-Довурак, 9 класс; 3-кү чер — Айжен Ондар.

5. «Эжимге чагаа. Мээң чуртталгамда уттундурбас болушкун» номинацияга:

1-ги чер — Виктория Салчак, №9 гимназия, Кызыл; 2-ги чер — Екатерина Филияна, Ак-Довурак, 11 класс; 3-кү чер — Айлана Докпут, Чаа-Хөл, 11 класс.

6. «Хоочунга чагаа» номинацияга:

1-ги чер — Азияна Лопсан, Ак-Довурак, 10 класс; 2-ги чер — Чыжыргана Хунай-оол, №15 лицей, Кызыл; 3-кү чер — Александр Бутанаев, Көк-Тей эге школазы, 4 класс.

7. «Чагаа кичээлинге эн дээр методиктиг ажил» номинацияга:

1-ги чер — С.Ф.Серээдар, Сарыг-Септиң №1 школазында орус дыл башкызы; 2-ги чер — Ө.Б.Санаа, Хөндергей школазында орус дыл башкызы; 3-кү чер — Н.К.Килик, Чадаанын №1 школазында орус дыл башкызы.

Электроннуг коммуникациялар болгаш мобильдиг телефоннар чагаалажылга жанрын кызагдап турар амгы бо үеде ук жанр шуут читпезин дээр почта ажилдакчылары чаа-чаа ачы-дуза чедирилгелерин чогаадып турар. Ол дээр делегейнин кайы-даа хоорайныч чедирип болур авиалайнер дүргени-биле денге чоруур экспресс-почта, курьер почтазы дээр өске-даа янзы-бүрү откытка-сюрпризтер (чижээлээрге, хөгжүмнүг) болур.

Наталя ТОРБОСТАЕВА.

Башкыга сөс

НОМЧУЛГАЖЕ ХААРА ТУДУП ТУРАР

Мен Кызылдын №2 ортумак школазынын бо чылгы 4 «б» клазынын доозукчуларынын удуртукчузу турдум.

Клазывыс хоорайнын К.И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы-биле 2006 чылдан бээр сырый харылзаалыг ажилдап турар. Ооң директору Саадак Очур-ооловна Салчак, чурт-шинчилел килдизинин ажилдакчылары Зинаида Салчаковна Аракчаа, Сырга Владимировна Ондар, школа назыны четпезин болгаш өөреникчи уруглар-биле ажилдаар килдизинин библиотекарлары Ульяна Лопсановна Оюн, Энермаа Достай-ооловна Амырбит болгаш Людмила Георгиевна Тучина бистин езулуг өңүктүривис.

Клазывыста 28 өөреникчи бар. Неделянын четверг санында бо библиотекага кээп, темалыг хемчеглерге, солун лекция-беседаларга, викториналарга болгаш номчулгаларга киржип турдувус.

2007 чылды улуг орус дылдын чылы кылдыр чуртта чарлаан болгаш, аңаа тураскааткан хей хемчеглер бо чылын эрткен. Оларнын шуптузун орус дылга эртирип турганы билдингир. Чижээ, уруглар чогаалчызы К.И.Чуковскийнин 125 чылдаанынга тураскааткан оон

шүлүктеринге болгаш тоолдарындан үзүндүлерге уран номчулга болгаш чуралга конкурстары кончук солун эрткен. Черле ынчаш, бо уруглар библиотеканын ажилдакчылары орус-тыва чогаалчыларынын юбилейлеринде аңаа тураскааткан ыяал-ла бир солун чүүлдү эрттирери чаңчылчаан болду.

Библиотекада уруглар номнары дыка хей. Ынчалза-даа номнарнын авторлары-биле ужуражылгаларны эртирерге уруглар ону аажок сонугар дыңнаарын бистер, башкылар болгаш библиотека ажилдакчылары, эскерип турар бис. Мээң удуртуп турганыс 4 «б» клазынын өөреникчилери чаа доозулган өөредилге чылында тыва чогаалчылар Е.Д.Танова, А.А.Даржай, Н.Ш.Серенот, А.С.Шоюн, Ч.Ч.Куулар, Н.Ш.Куулар дээр, өскелер-биле-даа эртирип турган ужуражылгаларга киржи аргалыг болган. Шүлүктөрни ыр кылдыр «хуулдуруп» турар композиторлар-биле кады ырлап тургаш, солун чууга кылырга, уругларга дыка таарымчалыг. Ол ышкаш библиотеккага барган соонда неделя дургузунда кандыг-бир номчуур онаалга берип каарга, уруглар ону күзелди-биле күүседир болур-дур. Ол чорук

уругларнын өскээр, багай чүүлдерге чардыкпазынга дузалыг.

Май айда клазынын өөреникчилерин Тиилелге хүнүнге тураскааткан хемчеглерге эки белекенип, дайын чылдарынын ырларын ырлап, шүлүктөрүн номчааннар. Уруглар амгы үеде тырттырып турар «Чингис-Хаанның дужаалы-биле» деп уран чечен фильмде улуг чагырыкчынын бичи чылдарын ойнаан үе-чергези Аян Успунбиле библиотекага эрткен ужуражылганы кончук сонугараннар. Олар Аяннын эккелген чуруктарын кичээлгейлиг көрүп, солун чуугазын дыңнап, боттарынын айтырыгларын салган.

Кластын уруглары библиотекага аңгы-аңгы хүннерде боттары кээп, номчуттунуп турар апарганын эскерип турар бис. Бо өөредилге чылын «Кым хей номчурул, ол хейнү билип алыр» деп девиз-биле эртирдивис. Библиотекарлар-биле мындыг демниг ажил уругларнын угаан болгаш чууга сайзыралына улуг ролду ойнап турар. Уруглар чаа өөредилге чылында 5-ки класска баргаш, К.И.Чуковский аттыг библиотека-биле харылзаазын үспес сорулгалыгар.

Ольга САРЫГЛАР, башкы.

